

C 500 508
2

MEDEDEELINGEN EN VERHANDELINGEN N° 2

VAN HET

VOORAZIATISCH-EGYPTISCH GEZELSCHAP „EX ORIENTE LUX”

GEVESTIGD TE LEIDEN

— OPGERICHT 22 MEI 1933

aangesloten bij het „Oostersch Genootschap” in Nederland
Mémoires de la Société Orientale „Ex Oriente Lux” fondée à Leyde, N° 2

VAN HEURNIUS TOT BOESER

DRIE EEUWEN EGYPTOLOGIE IN NEDERLAND

(1620—1935)

DOOR

Dr W. D. VAN WIJNGAARDEN

Conservator aan het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden

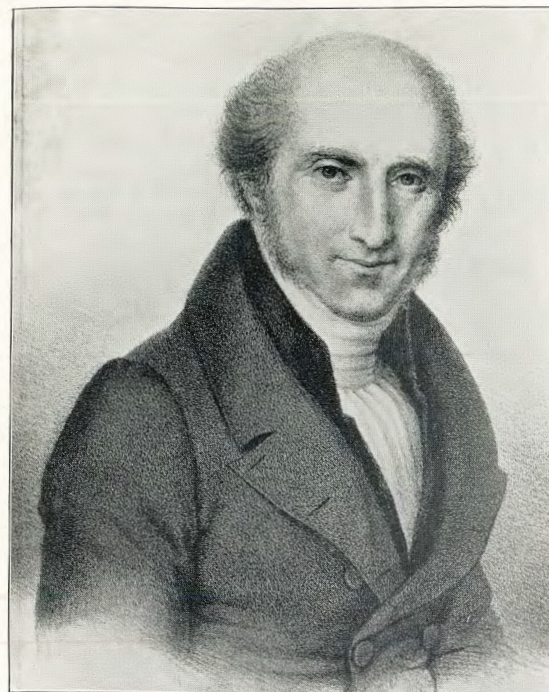
MET VIER PORTRETTEEN EN EEN PLAAT

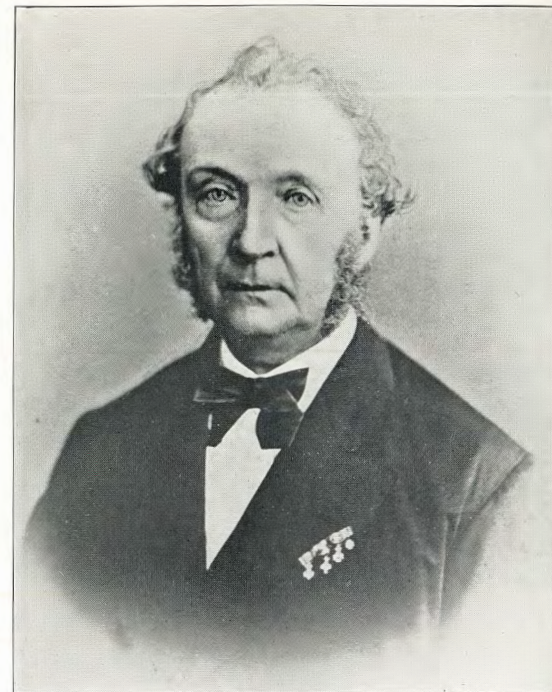
LEIDEN
E. J. BRILL

1935

VAN HEURNIUS TOT BOESER
DRIE EEUWEN EGYPTOLOGIE IN NEDERLAND
(1620—1935)

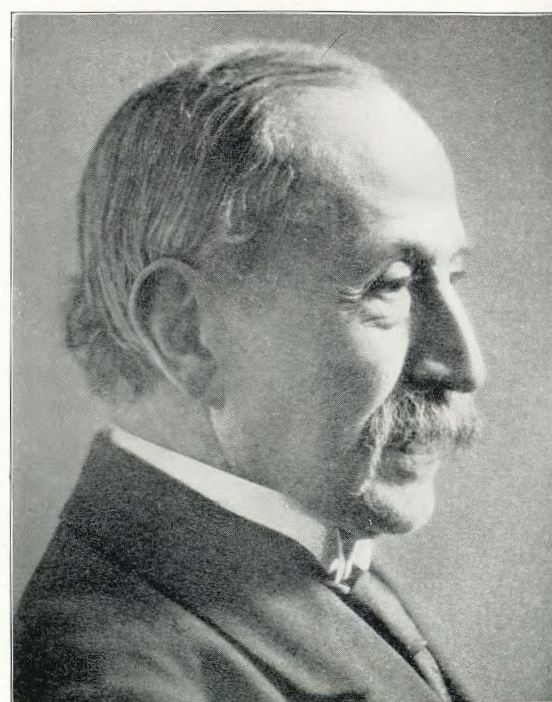
C. J. C. REUVENS
1793—1835

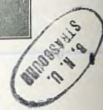
C. LEEMANS
1809—1893

W. PLEYTE
1836—1903

P. A. A. BOESER
1858—1935

MEDEDEELINGEN EN VERHANDELINGEN N° 2
VAN HET
VOORAZIATISCH-EGYPTISCH GEZELSCHAP „EX ORIENTE LUX”

GEVESTIGD TE LEIDEN — OPGERICHT 22 MEI 1933

aangesloten bij het „Oostersch Genootschap” in Nederland
Mémoires de la Société Orientale „Ex Oriente Lux” fondée à Leyde, N° 2

VAN HEURNIUS TOT BOESER
DRIE EEUWEN EGYPTOLOGIE IN NEDERLAND
(1620—1935)

DOOR

Dr W. D. VAN WIJNGAARDEN
Conservator aan het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden

MET VIER PORTRETTEEN EN EEN PLAAT

LEIDEN
E. J. BRILL

1935

INHOUD

EERSTE HOOFDSTUK	blz.
DE ROMANTISCHE TIJD (1620—1820)	I
TWEEDE HOOFDSTUK	
C. J. C. REUVENS (1820—1835)	5
DERDE HOOFDSTUK	
CONRAD LEEMANS (1835—1893)	8
VIERDE HOOFDSTUK	
W. PLEYTE (1869—1903)	12
VIJFDE HOOFDSTUK	
P. A. A. BOESER (1892—1935)	15
BIBLIOGRAPHIE	20

HOOFDSTUK I — DE ROMANTISCHE TIJD (1620—1820)

Egypte, het land van den Nijl, heeft altijd een buitengewone belangstelling genoten in de geheele wereld. De vele eeuwen, gedurende welke het, voordat het een provincie werd van het Romeinsche rijk, een centrum was van een zeer merkwaardige, hoogstaande beschaving, rechtvaardigen deze belangstelling. De rijkdom van prachtige monumenten, die het ons heeft nagelaten, heeft steeds gesproken tot de verbeelding van veroveraars, reizigers en onderzoekers. Ook in ons land bestond reeds in de 17^e eeuw, toen de studie der Oostersche talen er meer tot ontplooiing begon te komen en de handelsbetrekkingen met de Levant er velen in aanraking bracht met de landen der Oudheid, een groote belangstelling in de beschaving van het Oude Egypte. Men kan dit opmaken uit een tweetal brieven van OTTO HEURNIUS, van 1611 tot 1652 hoogleeraar in de Medicijnen te Leiden, die tevens directeur der Anatomiekamer was, later bekend onder den naam van *Kabinet van Anatomie en Rariteiten*, gericht aan een zekeren DAVID LEU DE WILHEM ¹⁾. Deze laatste, die te Leiden o. a. in de Oostersche talen gestudeerd had, deed verscheidene reizen naar het Oosten, waarschijnlijk voor handelszaken, want uit het adres van een der bovenvermelde brieven, gedateerd 22 Januari 1623, blijkt, dat hij toen koopman te Aleppo was. Dat hij voor HEURNIUS een persoon van het grootste belang was, leert een der twee bovengenoemde brieven, die den datum van 8 October 1621 draagt.

HEURNIUS begint met WILHEM zijn hooge ingenomenheid te betuigen over de mummie, welke deze hem voor het Kabinet geschonken had. Hij had die in een glazen kast geplaatst en er tevens een etiket aan toegevoegd ter eere van WILHEM en zijn familie. Wellicht is dit de mummiekist met mummie, waarvan sprake is in: *Les délices de Leide*, 1712 (p. 89), te oordeelen naar het Latijnsche etiket, dat daar vermeld wordt ²⁾.

Uit het vervolg van dezen brief ziet men, dat HEURNIUS niet alleen het kabinet wenschte te verrijken met datgene, wat op de Anatomie betrekking had, maar ook met andere dingen. Hij zegt, dat, waar iemand, die zooveel belang stelt in de Akademie, Egypte bezoekt, hij deze gelegenheid niet ongebruikt mag laten voorbijgaan het een en ander uit dat land te verkrijgen. Behalve exemplaren van de dieren- en plantenwereld, en eenige voorwerpen uit den tegenwoordigen tijd, verzoekt hij hem eenige Egyptische oudheden over te zenden: 1e menschenbeeldjes van hout, brons en terracotta met dierkoppen; 2e een grafstèle, 3e een der zijden van een obelisk, zoo mogelijk met een hiëroglifisch opschrift, 4e mummies of deelen van mummies, vooral de mummie van een knaap. Vervolgens drong HEURNIUS er ten eerste bij hem op aan, dat hij de pyramiden zou binnengaan, ten einde haar gewelven te onderzoeken, dat hij de maten daarvan zou opgeven en de steensoort, waarvan zij vervaardigd waren, benevens de opschriften, die op de wanden waren aangebracht. Daarbij wenschte hij te vernemen of alle mummies in kisten liggen, of men aan de kisten kan zien of zij de mummies van een vrouw of van een man bevatten, hoe de mummies in de graven zijn geplaatst en of rijken en armen afzonderlijk zijn begraven.

Of WILHEM aan dit verzoek gevolg heeft gegeven is niet bekend. Uit den brief, door HEURNIUS tot hem gericht op 23 Januari 1622, ten einde hem namens de Akademie te bedanken voor hetgeen hij in het belang van het kabinet gedaan had, ziet men, dat WILHEM o. a. een mummie, een paar beeldjes en eenige steenen, met hiëroglifphen beschreven, had overgestuurd. Nog enkele der thans in het *Rijksmuseum van Oudheden* te Leiden aanwezige stukken zijn vermoedelijk daarvan afkomstig.

Deze oud-Egyptische voorwerpen werden ongeveer 200 jaar lang bewaard in het vermaarde *Kabinet van Anatomie en Rariteiten*, dat in de 17^e en 18^e eeuw behoorde tot de bezienswaardigheden van de stad Leiden. De vermaardheid dezer instelling

¹⁾ Deze brieven berusten in de *Bibliotheek der Rijksuniversiteit* te Leiden, *Handschrift XVIII*, 293a.

²⁾ Deze gegevens zijn ontleend aan: *Beschrijving van de Egyptische Verzameling in het Rijksmuseum van Oudheden* te Leiden, Dl. I, *De monumenten van het Oude Rijk*, Tekst, 1905, blz. 1—2.

blijkt duidelijk uit het feit, dat zij in reisbeschrijvingen wordt vermeld en dat de catalogus dezer verzameling in vier talen verschenen en tusschen de jaren 1671 en 1739 zeker veertien maal is gedrukt¹⁾. Naar onze hedendaagsche waardeering bestond deze verzameling uit een samenraapsel van zeer heterogene zaken, grootendeels tot de Anatomie in ver verwijderd verband, soms in geen enkel verband staande. Behalve de voorwerpen, door DAVID DE WILHEM bezorgd, bevonden zich in deze verzameling nog andere uit Egypte afkomstige zaken. Ja, hun aantal is blijkens den inventaris bijzonder groot geweest en steeds vermeerderd. Naast een tweetal volledige mummies en verschillende mummiefragmenten, die in den inventaris uitvoerig beschreven staan, treft men er tal van zaken, die tot de mummies in eenig verband staan. Zoo zijn er specimina van het lijnwaad, waarmede de mummies omwonden en van aromatische stoffen, waarmede zij gebalsemd werden. Verder tal van beeldjes, vermoedelijk mede uit de graven afkomstig, alsook gebruiksvoorwerpen uit de Egyptische samenleving. Zoo worden in den inventaris van 1670²⁾ o.a. de volgende Egyptische oudheden vermeld:

Het deksel van de groote Mumie, waer op de beeltenisse van de Afgodinne Ceeres gesneden is,
een Mumie van een groot Egyptisch Prins, kostelijk gebalsemt, over de 1800 jaren out, op wiens borst hangen twee jaspisstenen,
den Arm van een groot Heer uyt Egypten bewonden,
steene Afgodenbeelden uyt Egypten,
een Houte Kasje na het Beeldt van de Goddinne Isis, daarin gebalsemt is het hert van een groot Prins uyt Egypten.

In 1821 ging een gedeelte van deze verzameling oudheden over naar het pas gestichte Rijksmuseum van Oudheden, waar zij meer op hun plaats waren, terwijl de rest eerst op een zolder van de Akademische Bibliotheek terecht kwam en later, in Mei 1872, naar het Rijksmuseum van Oudheden werd overgebracht. Dat er zich in de Egyptische verzameling van dit museum ook nog voorwerpen bevinden, door DE WILHEM in Egypte verworven, is dus boven allen twijfel verheven, al zijn zij ook niet met algeheele zekerheid aan te wijzen³⁾.

De bekendste Nederlandsche reiziger, die in de 17^e eeuw de landen der oudheid bezocht, is de Haagsche kunstschilder CORNELIS DE BRUYN. Hij maakte in 1674 een reis door Duitschland naar Rome, daarna door Klein-Azië, de Grieksche archipel, Egypte, Syrië en Palestina, waarvan hij in 1693 in den Haag terugkeerde. Naar de gewoonte dier dagen gaf hij daarvan in 1698 een uitvoerige beschrijving uit, *verrijkt met meer als 200 kopere konstplaatjes, vertoonende de beroemdste Landschappen, Steden, &c. Alles door den Autheur selfs na het leven afgetekend*⁴⁾. Wij krijgen van hem te hooren, wat zijn ervaringen geweest zijn te Cairo en wat hij gezien heeft op zijn tocht naar de Pyramiden (blz. 178—244), hoe hij de groote pyramide van Gizeh beklommen heeft en in het binnenste daarvan is doorgedrongen. Hij zag er ook de ledige sarcophaag van CHEOPS staan en zegt: *Volgens het gemeen gevoelen zou het gemaakt zijn voor dien Pharao, die door Gods toelating, met zijn gantsche leger, zo als hij de Kinderen Israels, toenmaals (sic!) des Heeren uitverkooren volk, vervolgde, in het Roode Meir verdronk*. Na de afmetingen van de groote pyramide opgenomen te hebben, bezocht hij ook de Sphinx en wijdt breedvoerig uit over de beteekenis van dit *schrikkelijk gevaarte, dat tegenwoordig tot aan den hals in 't zand gezonken staat*. Voorts geeft hij een *beschrijving der Egyptische onderaardsche grafkelders, omtrent het dorp Sacara, mitsgaders van het Veld der Mummien*, wel niet op grond van eigen aanschouwing, doch op grond van 't geen andere daar van zeggen. Uit Cairo vertrekkende, nam hij natuurlijk *ter gedachtenis van de Egyptische Afgodendienst eenige snuisterijen der*

¹⁾ J. A. J. Barge, *De oudste inventaris der oudste academische anatomie in Nederland*, Leiden-Amsterdam, 1934, blz. 5.

²⁾ *Catalogus van alle de principaelste varieteyten, die op de Anatomiekamer binnen der stadt Leyden ver- toont worden*, tot Leiden, 1670.

³⁾ J. A. J. Barge, *Oudste Inventaris*, fig. 8 en 9, blz. 50, 51, 54, 55, 66.

⁴⁾ Reizen van Cornelis de Bruyn, *Door de vermaardste Deelen van Klein Asia, De Eylanden Scio, Rhodus, Cyprus, Metelino, Stanchio, &c. mitsgaders de voornaamste steden van Aegypten, Syrien en Palestina*, Tot Delft, gedrukt bij Hendrik van Krooneveld, 1698.

oudheid vandaar mede. In Alexandrië vond hij nog gelegenheid een afbeelding te maken van de aldaar toen nog overeind staande obelisk van THOETMOSIS III, bekend als de *Naald van Cleopatra*, die sinds 1880 in het *Central Park* te New-York staat opgericht. Aangaande de hiëroglyphen, die daarop voorkomen, zegt hij: *niet wetende, wat deze teekenen beduyden, heb ik er, evenals omtrent al het overige noch af, noch toe, willen doen, en d'uitlegging gelaaten, aan die zich des verstaan, indien er anders zodanige te vinden zijn*.

Dergelijke reisbeschrijvingen vonden ten onzent altijd een gunstig onthaal. Toen in de 18^e eeuw de Deen F. L. NORDEN en de beide Engelschen R. POCOCKE en THOMAS SHAW Egypte bereisd en hun ervaringen te boek gesteld hadden, trokken deze werken in ons land zóo sterk de aandacht, dat twee daarvan in het Nederlandsch vertaald en uitgegeven konden worden. In tegenstelling met CORNELIS DE BRUYN, die alleen Beneden-Egypte bezocht, bereisden zij ook Opper-Egypte. Zij, en anderen later, beschreven de Egyptische ruïnes, teekenden ze na en bepaalden hun afmetingen op primitieve wijze; ook poogden zij vele dezer ruïnen te identificeeren met steden, die bij de klassieke schrijvers vermeld werden. In de voorrede, waarmede de vertalers deze werken bij het Nederlandsche publiek inleiden, verklaren zij nadrukkelijk, wat hen tot dezen arbeid drong. De een zegt, *dat dit werk van een uitgestrekte nuttigheid in 't algemeen is voor oudheidkundigen en liefhebbers van de aloude geschiedenissen, landbeschrijvinge, bouwkunde, afgoderij, beeldsprake, enz., maar dat het in 't bijzonder van groote nuttigheid is tot ophelderinge van de H. Schrift*¹⁾, de ander verklaart, dat dergelijke *Reisbeschrijvingen ter opheldering dienen van eene gansche menigte van Schrift-plaatsen, die, zoo lang als de Kerk op aarde is, duister en onverstaanbaar zouden blijven, indien dezelve door dit glansrijk licht niet aangestraald wierden* en dat de landen van het oosten *nog allen het hunne konden toebrengen zoowel tot bevestiging, als tot opheldering van dat boek, waarin zeer velen denken (sic!), dat alleen de woorden des eeuwigen levens begrepen zijn*²⁾.

Bij alle belangstelling, die er in de 17^e en 18^e eeuw ten onzent bestond voor Egypte en Egyptische oudheden is er echter nog geen sprake van een Egyptologische wetenschap. De Oostersche talen vonden hier hun voortreffelijke beoefenaars, maar het waren meest geleerden, wier bijbelstudie hen via het Hebreeuwsch met het Arameesch en het Arabisch in aanraking bracht en in het algemeen beperkten deze zich tot de Semietische talen. Slechts een enkele maal hooren wij, dat een onderzoeker ook Egypte betreft in den kring van zijn belangstelling. De Utrechtsche hoogleeraar SEBALD RAU, een van de beste Hollandsche Oriëntalisten van zijn tijd, verleende zijn medewerking aan een Nederduitsche bewerking van het reeds genoemde werk van THOMAS SHAW (*Travels or Observations relating to several parts of Barbary and the Levant*, 1738). Deze Hollandsche uitgave verscheen in 1773; in het tweede deel daarvan is een geheel hoofdstuk aan Egypte gewijd (blz. 107—204); dit handelt over de *zinnebeeldige geleerdheid der Egiptenaren, over de oudheden van Egipte, namelijk de naalden, piramieden, Sphinx, grafkelders en de mummien; over den Nijl en den grond in Egipte, van de Egiptische planten en dieren*, alles toegelicht met kaarten en platen; de aantekeningen daarbij zijn van RAU's hand en getuigen van diens verdiensten als beoefenaar der Oostersche talen. Het spreekt van zelf, dat hierin vooral klassieke schrijvers geciteerd worden, destijds de voornaamste bron van kennis van het oude Egypte en onder deze telkens het mysterieuze boek van HORAPOLLO, doch daarnaast wordt ook wel aandacht geschonken aan ATHANASIUS KIRCHER. Wat dit laatste betreft, bij een poging tot verklaring van de hiëroglyphen op de obelisk van Heliopolis wordt heel wijs en voorzichtig gezegd: *wat een breeder uitlegging van deze karakters aangaat, dezelve zijn meestendeels ontcijferd en met hun namen benoemd door Kircherus, en de lezer zal ons toelaten hem naar dien geleerden schrijver te verwijzen* (blz. 125).

Deze ATHANASIUS KIRCHER, een geleerde Jezuit uit de 17^e eeuw, beweerde de

¹⁾ *Beschrijving van het Oosten en van eenige andere landen door den heer Richard Pococke*, Eerste Deel, Egypte, met Platen, uit het Engelsch overgezet en met aantekeningen voorzien door Ernst Willem Cramer met een voorrede van Rutger Schutte, Amsterdam, 1776, blz. V.

²⁾ *Reizen en Aanmerkingen door en over Barbarijen en het Ooste*, door Dr. Thomas Shaw, uit het Engelsch vertaald door P. Boddaert Med. Dr., met Aantekeningen van den Vertaler, S. Rau, M. Tydeman en C. Saxe, Te Utrecht bij J. van Schoonhoven en Comp. 1773, blz. VIII en IX.

sleutel tot de ontcijfering van de hiërogllyphische inscripties gevonden te hebben. In zijn *Sphinx mystagoga* en *Oedipus Aegyptiacus* gaf hij zonder eenige aarzeling een aantal vertalingen daarvan, die om met ERMAN¹⁾ te spreken, *freie Phantasie und nicht einmal geistvolle*, en om met BUDGE²⁾ te spreken *utter nonsense* zijn³⁾. Dit werd toen reeds ten onzent gevoeld, en de degelijke Hollandsche oriëntalisten hielden zich niet met deze en dergelijke wilde theoriën bezig.

Een leerling van SEBALD RAU, IJSBRAND VAN HAMELSVELD, hoogleeraar te Utrecht van 1784 tot 1787, schreef een verhandeling over *de Pyramiden van Egypte*⁴⁾, deze *gedenkwaardige Gedenkteekens der al-oude Egyptische pragt en spilzucht, doch tevens ook der ijdelheid van menschelijke ondernemingen en ondermaansche zaken*, zulks vooral met het doel na te gaan: *tot wat einde en oogmerk de Pyramiden van Egypte zijn opgeregt, en tot wat gebruik zij gedient hebben*, hetgeen zelfs voor sommigen in onze dagen een probleem schijnt te zijn. Hij richt zich daarbij vooral tegen SHAW, die in zijn reeds genoemde reisbeschrijving *zig verbeeld geen teekens van begraafplaatsen in deze Pyramiden te kunnen ontdekken, maar liever meent, dat zij den Egyptenaren eerder tot tempelen van die godheid verstrekt hebben, na welke zij ook den naam op 't waarschijnlijkst dragen, de Zon namentlijk*. Hij daartegenover denkt, *dat men de eenparige stem der oudheid niet wel kan tegenspreken, dat zij tot begraafplaatsen verstrekt hebben*.

Zoo is de belangstelling voor Egypte in de 17^e en 18^e eeuw ten onzent, evenals trouwens heel het Nederlandsche oriëntalisme, innig verbonden gebleven aan den groei van de protestantsche theologie en aan den bloei van onzen handel in dien tijd en steeds binnen die aangegeven grenzen beperkt gebleven tot op den Franschen tijd. In de eerste dagen van Juli 1798 landde NAPOLEON BONAPARTE in Egypte met de uitgesproken bedoeling om een kanaal te graven door de landengte van Suez, de Roode Zee in de macht van Frankrijk te brengen, een inval te doen in Britsch-Indië en tenslotte een Oostersch Rijk voor zich zelf te stichten. Maar van alle schoone vooruitzichten voor het welslagen van zijn grootsche plannen werd een einde gemaakt door de nederlaag, aan zijn vloot toegebracht door NELSON bij Aboekir op den 1^{en} en 2^{en} Augustus 1798 en zijn droomen van een Oostersch rijk werden in het voorjaar van 1799 voor de muren van St. Jean d'Acre vernietigd door den Engelschen commodore SIDNEY SMITH. De blijvende resultaten van deze koene expeditie waren wel geheel verschillend van die, welke NAPOLEON er zich van voorgesteld had, hoewel zij toch te danken zijn aan zijn vooruitzienden en breeden blik. Immers hij had met zich medegenomen naar Egypte een goed toegeruste staf van geleerden en kunstenaars, wier arbeid belichaamd blijft in het monumentale werk: *Description de l'Egypte*⁵⁾, een meesterlijk opgezet en met artistieke smaak volvoerd werk, dat sindsdien een document van de allerhoogste beteekenis voor alle Egyptologen gebleven is, den grondslag voor vele onderzoekingen gevormd heeft en nog in onze dagen zijn beteekenis niet verloren heeft. Het *zog den Schleier hinweg, der das alte Land bis dahin umhüllte hatte*⁶⁾, het *eröffnete Einblicke in die übrig gebliebenen Reste der ältesten Kulturwelt*⁷⁾. Zoo opende de expeditie van Napoleon het Nijldal voor de onderzoekingen der geleerden van het *Institut d'Egypte* en maakte het de bestudeering van de Egyptische oudheid mogelijk.

Toch zou men, niettegenstaande alle bewonderenswaardige arbeid dezer geleerden, niet één schrede verder gekomen zijn op den weg naar het ontcijferen en verstaan der Oud-Egyptische teksten, indien niet een artillerie-officier BOUSSARD of BOUCHARD bij het maken van een loopgraaf in de nabijheid van den Rosetta-mond van den Nijl, in of bij het fort Julien, een afgebroken, zwart basalten stèle gevonden had met

¹⁾ Adolf Erman, *Die Hiërogllyphen*, 1917, blz. 3.

²⁾ E. A. Wallis Budge, *Easy lessons in Egyptian Hieroglyphics*, 1922, p. 15.

³⁾ *Ses traductions sont moins claires aujourd'hui pour les égyptologues que les hiéroglyphes mêmes* (J. Capart, *Le centenaire du déchiffrement des hiéroglyphes par Champollion*, 1922, p. 10).

⁴⁾ *Verhandeling over de Pyramiden van Egypte: derzelver Naamsoorspronk, enz.* (De Akademie der Geleerden of Uitspanningen ter opheldering van de H. Schrift enz., Eerste Deel, 1ste stuk, Amsterdam, 1764, blz. 121 e. v.).

⁵⁾ *Description de l'Egypte; ou recueil des observations et des recherches qui ont été faites en Egypte, pendant l'Expédition de l'armée française* (Paris, 1809—1813; tweede uitgave 1817—1830).

⁶⁾ Adolf Erman, *Die Hiërogllyphen*, 1917, S. 4.

⁷⁾ Heinrich Brugsch, *Die Aegyptologie*, 1891, S. 7.

inscripties, die sindsdien algemeen bekend staat als *de steen van Rosette*. Voor de eerste maal had men hier een Egyptischen tekst in twee soorten schrift, aangevuld met een Grieksche vertaling. In 1801 eischte Engeland bij de capitulatie van Alexandrië uitlevering van dezen steen; zoo kwam hij in Engelsch bezit, werd het volgende jaar naar Londen gezonden en geplaatst in het Britsch Museum. Zooals bekend is leidde dit tot de ontcijfering van het hiërogllyphenschrift. Oriëntalisten als SYLVESTRE DE SACY, AKERBLAD en THOMAS YOUNG hielden zich met de ontcijfering bezig. Echter lostte eerst CHAMPOLLION het probleem op. Het was vroeg in 1822, toen deze na vele vergeefsche pogingen den draad te pakken kreeg, die hem voerde naar de ontcijfering der hiërogllyphen, waaraan hij sindsdien met onafgebroken succes gedurende de volgende 10 jaren tot zijn vroegen dood is werkzaam geweest. Den 27sten September van dat jaar hield hij voor de *Académie des Inscriptions* daarover een uitvoerig betoog, waarbij hij aan dat geleerd gezelschap een lange lijst van cartouches met koningsnamen van Macedonische heerschers, Ptolemæen en Romeinsche keizers, nauwkeurig geïdentificeerd, aanbood in den vorm van een brief, gericht aan den secretaris daarvan M. DACIER. Dit is de zoo beroemd geworden *Lettre à M. Dacier*¹⁾. In 1824 publiceerde hij een uiteenzetting over zijn zich steeds meerderende ontdekkingen in zijn: *Précis du Système hiërogllyphique des anciens Egyptiens*²⁾. Na zijn dood in 1832 verschenen nog zijn: *Grammaire égyptienne* in 1836, zijn *Dictionnaire égyptien en écriture hiërogllyphique* in 1841, en nog later zijn *Monuments de l'Egypte et de la Nubie* (4 Vols., 440 planches, Paris, 1829—1847). Daarmede heeft CHAMPOLLION de grondslagen der Egyptologische wetenschap gelegd. Op deze grondslagen is een kring van geleerden uit verschillende Europeesche landen voortgegaan te bouwen. Het zijn in ons land vooral REUVENS, LEEMANS, PLEYTE en BOESER, die hier pioniersarbeid hebben verricht en het hunne hebben bijgedragen om de Egyptologie tot een algemeen erkende wetenschap te maken.

HOOFDSTUK II — C. J. C. REUVENS (1820—1835)

Na de groote militaire expeditie van NAPOLEON en de ontcijfering van het hiërogllyphenschrift werd de belangstelling in de Oud-Egyptische beschaving over geheel Europa en ook in ons land grooter. Er ontstond een drukke handel in Egyptische oudheden, hoofdzakelijk door bemiddeling van de consuls der verschillende landen in Egypte. De verzamelwoede van particulieren nam steeds toe en ook de openbare Europeesche collecties groeiden reusachtig. Talrijke oud-Egyptische kunstwerken werden naar Europa gebracht en werden daar voorwerp van wetenschappelijk onderzoek. In den empirestijl zijn duidelijk Egyptische invloeden te onderkennen. Intusschen was in 1818 door Koning WILLEM I te Leiden een professoraat in de Archæologie ingesteld. De eerste hoogleeraar in de Archæologie in ons land was Dr C. J. C. REUVENS. Deze³⁾, in 1793 geboren en aanvankelijk bestemd voor de rechterlijke macht, had zich al jong als een oudheidkundige van groote beteekenis doen kennen en is metterdaad ook de grondlegger van de archæologische wetenschap in ons vaderland geworden. Was zijn beteekenis voor de klassieke archæologie ook reeds groot het is vooral zijn verdienste geweest, dat hij een centrum voor de Egyptologische studie in ons land geschapen heeft. Hij breidde de toenmaals nog kleine Egyptische verzameling, waar-

¹⁾ J. F. Champollion, *Lettre à M. Dacier relative à l'alphabet des hiéroglyphes phonétiques employé par les Egyptiens pour inscrire sur les monuments les titres, les noms et les surnoms des souverains grecs et romains*, Paris, 1822.

²⁾ J. F. Champollion, *Précis du système hiéroglyphique des anciens Egyptiens; ou recherches sur les éléments premiers de cette écriture sacrée, sur les diverses combinaisons, et sur les rapports de ce système avec les autres méthodes graphiques égyptiennes* (Paris, 1824; 2e vermeerderde druk, 1827—1828).

³⁾ *Minerva*, 1835, II, blz. 11 e. v.

C. Leemans, *De vita Reuvenii epistula ad L. J. F. Janssen*, voorrede der *Bibliotheca Reuveniana*, Lugd. Bat., 1838.

J. H. Holwerda, *C. J. C. Reuvenius, 1818—1918* (Tijdspiegel, 1918, blz. 1—7).

W. D. van Wijngaarden, *Reuvenius' overlijden na honderd jaar herdacht* (1835—26 Juli—1935) (Historia, Maandschrift voor Geschiedenis, 1935, N°. 10).

van reeds een grondslag in de 17^e eeuw bestond in het bovengenoemde kabinet, zeer uit en ondervond daarbij krachtigen steun, zoowel van Koning WILLEM I als van de Curatoren der Universiteit. Door zijn reizen naar Parijs en Londen wist REUVENS, wat het bezit van een verzameling Egyptische oudheden voor een land beteekende en zoo was een van zijn idealen het vormen van een nationale Egyptische collectie en het stichten van een groot archaologisch museum in een der hoofdsteden van het rijk, iets als Louvre of het Britsch Museum, dat met deze buitenlandsche instellingen zou kunnen wedijveren. In 1826 werd te Antwerpen de bekende verzameling van J. de l'ESCLUZE, in 1827 te Livorno die van MARIA CIMBA, in 1828 de hoogst belangrijke verzameling van J. d'ANASTASY, Deensch consul-generaal te Alexandrië aangekocht, nog altijd vormen deze verzamelingen de voornaamste kern van hetgeen het museum op dit gebied bezit.

Ook aan de opstelling en beschrijving der aan hem toevertrouwde verzamelingen wijdde REUVENS groote zorg. De archaologische verzamelingen waren aanvankelijk met andere instellingen gehuisvest in het gebouwencomplex, dat in 1817—1819 opgericht was tusschen Rapenburg, Houtstraat en Papegracht. Plannen voor een grooter gebouw te Amsterdam of te Brussel werden ontworpen in 1826; de Belgische opstand en zijn finantieele gevolgen maakten de volvoering van dergelijke plannen en de verdere uitbreiding der Egyptische collectie zeer moeilijk. Daardoor bleven zijn verzamelingen ook te Leiden staan.

Parallel met zijn academisch onderwijs en zijn arbeid voor het archaologisch museum liep REUVENS' wetenschappelijk onderzoek en de publicatie daarvan. Een van de eerste pogingen tot bevordering van zijn vak was zijn medewerking aan WESTENDORP's tijdschrift *Antiquiteiten* (Groningen, 1820—1826), waarin studiën van zijn hand te vinden zijn, o.a. in Deel III: *over de nieuwste ontdekkingen omtrent den ouderdom der Aegyptische gedenkstukken, omtrent de dierenriemen en den waarschijnlijksten sleutel der hiërogllyphen, ter gelegenheid van de werken van Letronne, Young en Champollion*. (blz. 1—34). Sprekend over deze ontdekkingen zegt hij (blz. 14), dat dit werk, indien de gevolgtrekkingen slechts niet bedriegelijk zijn, zoo vele en zoo groote ontdekkingen oplevert, dat wij hetzelfde aanzien als den grootsten stap, wat zeggen wij? als de hoogste vlugt, welke ooit genomen is, om een taal en schrift, eeuwen lang in alle onwetendheid aangestaard, op eens bijna in alle deelen helder te doorzien en met het verstand te bevatten.

Maar ook verder heeft REUVENS veel gewerkt en gepubliceerd. Sterk trokken zijn aandacht de papyrusrollen van de verzameling d'ANASTASY, die hij voor het museum verworven had. Hij ontdekte daarbij de beteekenis, welke een dezer papyri, sindsdien bekend als I. 383, had voor de ontcijfering van het Demotisch met behulp van de talrijke glossen in Grieksch-Koptische karakters, welke er in voorkomen. Deze papyrus dateert, ook volgens de laatste onderzoekers, uit de 3^e eeuw na Chr. en is waarschijnlijk het jongste Egyptische document, beschreven met Demotisch, dat wij bezitten; tevens heeft het misschien wel meer dan eenig ander stuk bijgedragen tot de ontcijfering van het Demotisch, juist door deze talrijke Griekse glossen. REUVENS bestudeerde het zorgvuldig, maakte er in 1829 een doortrek van, die bewaard is gebleven en die, hoewel van weinig beteekenis voor detailonderzoek, thans nog gebruikt kan worden om sommige groepen aan te vullen, die in het origineel sindsdien zijn verloren gegaan. In 1830 publiceerde hij een bewonderenswaardige studie, waarin hij resultaten van dit onderzoek verwerkt heeft, den hoofdinhoud van het document schetst en de waarde er van aantoonde voor de studie van het Demotisch: *Lettres à Mr. Letronne sur les papyrus bilingues et grecs et sur quelques autres monuments gréco-égyptiens du musée d'antiquités de Leyde*, een werk van groote waarde. Hierin beschrijft REUVENS eenigszins breedvoerig het gnostisch karakter van het document, hij wijdt zijn aandacht hoofdzakelijk aan die gedeelten, welke glossen bevatten, en dit zijn bijna uitsluitend magische formules, waarin de namen voorkomen van goden, geesten en demonen, Egyptische, Syrische, Joodsche, enz., allen in één adem genoemd, juist zooals zij ook gevonden worden in gnostische geschriften en op gnostische gemmen. Hij ging zelfs zoover om het stuk in verband te brengen met den naam van één speciaal gnostischen leider, MARCUS, uit de 2e eeuw na Chr., hoofdzakelijk op grond van het gebruik der Hebreeuwsche en Syrische namen in de magische formules.

Dientengevolge heeft het document den naam gekregen van *den Leidschen gnostischen*

papyrus. Volgens GRIFFITH en THOMSON echter, de jongste onderzoekers¹⁾, is er niets in het stuk, dat verband houdt met de gnostische systemen; het houdt zich bezig met magie en geneeskunde, zij achten het echter verkeerd het stuk gnostisch te noemen alleen omdat een deel van den inhoud een aantal namen en formules bevat, die in gebruik waren bij de gnostici en waarschijnlijk uit een gemeenschappelijke bron zijn overgenomen. Als datum van het document nam REUVENS aan de eerste helft der 3^e eeuw na Chr.; hij oordeelde, dat de glossen door een latere hand geschreven zijn als de demotische tekst van het stuk.

Daarna bereidde REUVENS een uitgave van dezen papyrus voor; reeds was het stuk onder zijn leiding gelithografeerd in facsimile, reeds had hij de drukproeven van de eerste plaat gecorrigeerd, toen hij plotseling door een vroegtijdigen dood in 1835 werd weggenomen. In Mei 1835 besloot hij, naar aanleiding van een verkooping van Egyptische Oudheden, de verzameling SALT, naar Londen te gaan; in het midden van Juni vertrok hij daarheen; op zijn terugreis van Engeland overviel hem plotseling de dood en hij stierf te Rotterdam aan boord van het stoomschip, dat hem naar huis voerde, den 26^{en} Juli 1835, in den bloeienden leeftijd van 42 jaren. Toen hij stierf, had hij een portefeuille in den zak, waarin hij de laatste proeven van den *Papyrus bilingue* van Leiden mede had genomen; dit werk was voltooid, doch de tekst ontbrak. Een zware slag, niet slechts voor het museum en voor de Leidsche Hoogeschool, maar ook voor het geheele vaderland. In de kracht van zijn leven, rijk aan ijver, verdiept in onderzoekingen en vervuld van allerlei plannen, werd hij plotseling opgeroepen, om zijn arbeid onvoltooid te laten, zijn uitgestrekte plannen en gewichtige voornemens met zich ten grave nemend.

Met REUVENS heeft een tijd lang samen gewerkt de Groningsche predikant-oudheidkundige NICOLAUS WESTENDORP (1773—1836). Deze heeft een menigte oudheidkundige verhandelingen geschreven, waarvan één op Egypte betrekking heeft²⁾; met weinig hulpmiddelen heeft hij veel tot stand gebracht en voor zijn tijd goed werk verricht. In het belang van de wetenschap richtte hij een oudheidkundig tijdschrift *Antiquiteiten* op, dat hij eerst alleen, later met REUVENS uitgaf, dat zich echter maar in een kort bestaan heeft kunnen verheugen³⁾. Toentertijd schonk men weinig aandacht aan dergelijke studiën. Toch heeft ook hij groote beteekenis als archaoloog en behoort hij mede tot de eerste wetenschappelijke beoefenaars der archaologie in Nederland.

De ontdekkingen in Egypte trokken ook de aandacht van den Groningschen hoogleeraar-literator P. VAN LIMBURG BROUWER (1745—1847), die overigens studiën over de Griekse oudheid in het licht gaf, doch in 1828 en 1830 twee werken over de Egyptische oudheid publiceerde⁴⁾.

Ook in het begin van de 19^e eeuw verschenen in ons land enkele reisbeschrijvingen, vertalingen van buitenlandsche werken, waarvan vermelding verdienen de *Reize in Opper- en Neder-Egipte gedurende den veldtocht van Bonaparte*, door Vivant Denon, en *Reizen in Egipte en Nubië*, door G. Belzoni⁵⁾. Ook het groote werk van den Göttinger hoogleeraar in de geschiedenis A. H. L. HEEREN, *Ideën über die Politik, den Verkehr und den Handel der vornehmsten Völker der alten Welt* (Göttingen, 1812—1817) verscheen in een Hollandsche vertaling en had hier grooten invloed. Het vijfde deel daarvan handelt over Egypte⁶⁾. Opvallend is in deze werken het groote

¹⁾ Griffith-Thomson, *The demotic magical papyrus of London and Leiden*, 1904, p. V—VII.

²⁾ N. Westendorp, *Eenige der gedane ontdekkingen in Egypte, aangewend tot opheldering en staving van de gebeurtenissen, door sommigen der heilige schrijvers van het O. T. te boek gesteld*, Zalt-Bommel, 1836.

³⁾ *Antiquiteiten*, een oudheidkundig tijdschrift bezorgd door Nic. Westendorp en C. J. C. Reuvers, Groningen, 1819—1826, Deel I—III.

⁴⁾ P. van Limburg Brouwer, *Gedachten over het verband tusschen de zedelijke en godsdienstige beschaving der Egyptenaren*, Amsterdam, 1828; en: *Iets over de nasporingen van Champollion den jongere ten opzichte van de Egyptische godenleer*, Amsterdam, 1830.

⁵⁾ Vivant Denon, *Reize in Opper- en Neder-Egipte, gedurende den veldtocht van Bonaparte*, uit het Fransch door H. Bosscha, 2 dln., Amsterdam-Den Haag, 1803.

G. Belzoni, *Reizen in Egypte en Nubië*, gevolgd door een *Reize op de kust van de Roode Zee en naar de Oasis van Jupiter Ammon*, uit het Fransch vertaald, 3 dln., Groningen, 1821—1823.

⁶⁾ A. H. L. Heeren, *Ideën over de Staatskunde, onderlinge verkeer en den handel van de voornaamste volken der Oudheid*, vertaald en met aanmerkingen en platen voorzien door Mr. G. Dorn Seiffen, 6 deelen, Rotterdam, 1824—1827, Deel V, *Aegyptenaren*.

verschil met dergelijke uitgaven uit de 18^e eeuw. Men bespeurt er in den snellen opbloei der Egyptologische wetenschap.

Na den dood van CHAMPOLLION heeft een groote kring van geleerden voornamelijk in Frankrijk, Duitschland en Engeland voortgebouwd op de grondslagen, door hem gelegd. Zij hielden zich bezig met philologische studies en met het onderzoeken en publiceeren der in Egypte aanwezige monumenten. De leerling en vriend van CHAMPOLLION, de eveneens jong gestorven IPOLITO ROSELLINI gaf uit zijn: *Monumenti dell' Egitto e della Nubia* (394 platen in 3 deelen, Pisa, 1832—44). In Frankrijk werd het werk van CHAMPOLLION voortgezet door den Vicomte EMMANUEL DE ROUGÉ, FRANÇOIS CHABAS en later door MASPÉRO. De eerste mag beschouwd worden als de grondlegger der Egyptische philologie, immers niemand vóór DE ROUGÉ heeft een Egyptischen tekst in zijn geheel kunnen vertalen. Door twee hiëratische teksten in het Fransch te vertalen (het *verhaal van de twee broeders* en het *gedicht van Penta-oer*) heeft DE ROUGÉ het wijde veld der Egyptische literatuur voor belangstellenden geopend. Hij bezielde MASPÉRO, die naar zijn eigen verklaring in de biographie van DE ROUGÉ aan hem zijn loopbaan schuldig was. Geheel doortrokken van diens beginselen is GASTON MASPÉRO dan ook geworden het hoofd van de z.g. Fransche school, waardig navolger van CHAMPOLLION en DE ROUGÉ, wiens gezag tientallen van jaren lang ver buiten de grenzen van Frankrijk erkend werd en die als laatste vertegenwoordiger van het heröntijdperk der Egyptologie, den tijd der groote veroveringen in deze wetenschap, eerst in 1916 overleed. In Duitschland zijn het RICHARD LEPSIUS¹⁾ en HEINRICH BRUGSCH, in Engeland S. SHARPE en SAMUEL BIRCH, die het werk van CHAMPOLLION hebben voortgezet. De eerste, RICHARD LEPSIUS heeft zich vooral verdienstelijk gemaakt als leider van een groote, door koning FRIEDRICH WILHELM IV naar Egypte en Nubië uitgezonden Expeditie (1842—1846) en als uitgever van de op die onderzoekingsreis gemaakte teekeningen, opnamen en kaarten. Nog heden ten dage vormen deze drie groote publicaties, de *Monuments* van CHAMPOLLION, die geographisch gerangschikt zijn, de *Monumenti* van ROSELLINI, die zakelijk, en de *Denkmäler* van LEPSIUS, die chronologisch gerangschikt zijn, den belangrijkste grondslag voor de studie der Egyptische archæologie en kunstgeschiedenis; zij hebben het wetenschappelijk onderzoek ten zeerste bevorderd.

HOOFDSTUK III — CONRAD LEEMANS (1835—1893)

In ons land werd de plaats van REUVENS ingenomen door CONRAD LEEMANS. Deze werd den 25^{en} April 1809 te Zalt-Bommel geboren, werd in 1825 student in de theologie te Leiden, kwam daar echter meer en meer onder den invloed van den hoogleeraar in de letteren REUVENS en liet zich in 1828 voor deze faculteit overschrijven²⁾. Nadat hij tot de letteren was overgegaan, bleef hij meer onder de onmiddellijke leiding van REUVENS. Hij voelde zich bijzonder tot de oudheidkunde aangetrokken. Met REUVENS bezocht hij in 1829 Parijs; deze heeft hem aldaar ingewijd in de kennis der Egyptische hiërogllyphen, waarvoor CHAMPOLLION een massa materiaal uit Egypte had medegebracht. Zij waren daar van Juli tot September; CHAMPOLLION was destijds in Egypte. In hun met wit papier doorschoten exemplaar van den catalogus van het *Musée Charles X*, de verzameling van CHAMPOLLION, vindt men een menigte teekeningen en bijschriften. REUVENS teekent aan, dat verschillende voorwerpen door LEEMANS zijn afgebeeld en door hem met de oorspronkelijke zijn vergeleken; naar dezen catalogus werd later die van het Leidsche museum bewerkt.

Te Leiden teruggekeerd zette LEEMANS zijn studiën voort; welk een leermeester REUVENS voor hem geweest is, kunnen slechts zij beoordeelen, die wel eens een oog geslagen hebben in het archief van het Leidsche Museum van Oudheden. Hij stond

¹⁾ R. Lepsius, *Denkmäler aus Aegypten und Aethiopien nach den Zeichnungen der von S. M. Friedrich Wilhelm IV nach diesen Ländern gesandten und in den Jahren 1842—1845 ausgeführten wissenschaftlichen Expedition* (12 Bde in 12 Abtheil., Berlin 1849—58).

²⁾ W. Pleyte, *Levensbericht van Conradus Leemans* (Jaarboek van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, 1894, blz. 1—17).

A. E. J. Holwerda, *Dr. C. Leemans* (De Nederlandsche Spectator, 21 Oct. 1893, N°. 42).

Het heerenhuis aan de Breestraat N° 18,
waarin het museum van 1837—1920 gevestigd was
(photo uit omstreeks 1880)

den hoogleeraar bij in verschillende bezigheden, die bij de onderzoekingen vereischt werden. Na het afleggen der gewone examina bereidde hij zich voor voor zijn promotie, werd den 24^{en} Dec. 1834 aangesteld als assistent van REUVENS, niet alleen bij zijn colleges, maar ook bij zijn werk als museumdirecteur. Hij promoveerde in de letteren den 28^{en} April 1835 op een dissertatie over HORAPOLLO, een boek met platen van 450 bladzijden¹⁾. Dit proefschrift, waarin men den leerling der oudere philologen herkent, is een meesterwerk, dat niet anders dan groote verwachtingen kon doen koesteren. Uitgegeven naar de beste editiën, met uitvoerige toelichtingen voorzien, geldt LEEMANS' *Horapollinis Hieroglyphica* nog heden ten dage als de beste uitgave en vormt het een onmisbaar boek voor de Egyptologen.

Kort na de promotie van LEEMANS trof ons vaderland de zware slag, dat REUVENS op nog slechts 42-jarigen leeftijd plotseling werd weggenomen om LEEMANS zijn taak op te dragen, die, hoe jong ook, als eenig beschikbare deskundige zijn dienst bij het Museum van Oudheden overnam. Reeds gedurende de afwezigheid van REUVENS en tijdens zijn verblijf te Londen was hem het toezicht over het museum toevertrouwd, na diens dood nam hij het bestuur daarvan waar en den 3^{en} Dec. 1835 werd hij tot eersten conservator aan het museum benoemd.

In 1836 bezocht LEEMANS in het voorjaar gedurende verscheidene maanden Londen, waarheen zeer vele opschriften uit Egypte overgebracht waren, die in verschillende verzamelingen bewaard werden. Het was een zeer vruchtbare reis voor hem. Hij maakte kennis met alle destijds in Londen bekende geleerden, vooral LEE, PETTIGREW, SIR SOANE, BIRCH en anderen, verkreeg toegang tot die verzamelingen en na vele conferenties met Engelsche specialiteiten werd hem vergund alle opschriften over te nemen, eigenlijk na te teekenen. IJverig schreef hij alle monumenten, die op Egypte betrekking hadden, af; zoo verkreeg hij grondige kennis van de Egyptische taal en bezat hij, thuisgekomen, het voornaamste wat Engeland aanbood, in afschrift, pakketten fraai geschreven hiëroglyphen, die hij bij zijn overlijden aan W. PLEYTE vermaakte, die deze weer aan het *Rijksmuseum van Oudheden* afstond, waar zij sindsdien gebruikt konden worden.

Tijdens zijn verblijf te Parijs had LEEMANS kennis gemaakt met FRANÇOIS SALVOLINI, een leerling van CHAMPOLLION; teruggekeerd uit Londen verwerkte hij de aantekeningen daar gemaakt en die van Parijs tot een *Lettre* aan dezen²⁾. Het is een zeer oorspronkelijk en doorwrocht stuk werk, voor dien tijd een menigte nieuwe bijzonderheden bevattend, gunstig beoordeeld door GESENIUS, HINCKS, SAMUEL BIRCH en anderen en nog steeds geciteerd door historici, die over de geschiedenis van Egypte het woord voeren en waarin Leemans zijn groote bekwaamheid voor oud-Egyptische onderzoekingen aan den dag legt.

Kort na REUVENS' dood werd in het belang van de nieuwe inrichting van het museum het woonhuis van Mevrouw VAN DEN BERG, geb. CREMER, aan de Breestraat te Leiden aangekocht. In het voorjaar van 1837 was de verzameling in dit gebouw opgesteld, dat tot 1920 toe het Museum van Oudheden geherbergd heeft; in dat jaar betrok het het geheel der gebouwen aan het Rapenburg, waar het van 1822 tot 1835 een deel van had ingenomen. Was er zoo bij den dood van REUVENS nog geen plaats, waar de bijeen gebrachte schatten op waardige wijze konden gehuisvest worden, nu werd in den zomer van 1838 het museum in het voorname huis aan de Breestraat voor het publiek opengesteld (Plaat II). Niet alleen werden de oudheden in de nieuwe zalen zorgvuldig geclassificeerd, doch ook werd een bruikbare Gids gepubliceerd, samengesteld door LEEMANS, die zich daarin een waardig leerling en volgeling van CHAMPOLLION betoont³⁾, zijn *Description raisonnée*, die een toonbeeld is van hetgeen van een catalogus verlangd kan worden, en waarin als het ware een levensbeeld van het volk gegeven wordt.

¹⁾ *Horapollinis Niloi Hieroglyphica edidit, diversorum codicum recenter collatorum priorumque edit. varias lect. et vers. Lat. subj., adnot. item hieroglyphicorum imagines et indices adj.* C. Leemans, Amst.-Leiden. 1835.

²⁾ *Lettre à Mr. Salvolini sur les monuments égyptiens, portant des cartouches royales dans les musées d'antiquités de Leide, de Londres, etc. et dans quelques collections particulières en Angleterre, avec des observations concernant l'histoire, la chronologie et la langue hiéroglyphique des Égyptiens et un appendice sur les mesures de ce peuple.* Leiden 1838.

³⁾ *Description raisonnée des monuments égyptiens du musée d'antiquités des Pays-Bas à Leide*, par le Dr. C. Leemans, Leide, 1840.

Toen REUVENS gestorven was nam LEEMANS zijn taak over en voltooide het werk, dat door hem op touw was gezet. Allereerst nam hij de uitgave van den *Papyrus bilingue* onder handen. REUVENS had er niet toe kunnen komen er een uitleggenden tekst bij te schrijven; dit werd nu door LEEMANS verricht, die er een korte beschrijving ter toelichting bij gaf. Nog altijd is deze uitgave¹⁾ een voortreffelijk stuk, onmisbaar naast het origineel, dat sinds dien tijd door ons wisselend klimaat en door de tentoonstelling veel geleden heeft.

Ook met een systematische beschrijving der Egyptische verzameling had REUVENS een aanvang gemaakt. Hij rekende zich niet alleen het verzamelen tot zijn plicht en zoo lag het grootste gedeelte van hetgeen later in het licht is verschenen, ter uitgave gereed, toen hij stierf. Voor deze uitgave der Egyptische monumenten had REUVENS een ontzaglijken voorarbeid verricht en voor veel was reeds subsidie toegezegd. Wij kunnen niet dankbaar genoeg zijn, dat REUVENS zooveel copieën van de papyri en andere documenten heeft laten vervaardigen; men zal bij een vergelijking van de uitgave der monumenten met deze copieën menige aanvulling of verbetering kunnen maken. In 1842 verscheen de eerste aflevering van deze *Monumenten* met een tekst in het Fransch en in het Nederlandsch, door LEEMANS bezorgd. En van dat jaar af, gedurende het lange leven van LEEMANS en zelfs nog lang daarna, verschenen achter elkaar de statige deelen met hun gekleurde platen en hun vaak weinig nauwkeurige, maar toch bruikbare, zij het dan ook naar onzen smaak weinig artistieke teekeningen, die aan de wereld der onderzoekers bijna den geheelen inhoud van de Egyptische verzameling onder de oogen brachten²⁾. Een halve eeuw lang was het Museum van Oudheden te Leiden de eenige groote collectie van Egyptische Oudheden, die een systematische publicatie van haar schatten op het oog had. Van geen andere groote collectie bestond zulk een document, totdat meer dan 60 jaar later, in 1904, de kolossale catalogus van het Museum te Cairo begon te verschijnen. Deze uitgave, van hooge waarde voor de onderzoekers van Egyptische oudheden, inscripties en papyri, verkondigt LEEMANS' bekwaamheid. Hij heeft er zich hoogst verdienstelijk mede gemaakt voor de verbreiding der kennis van het oude Egypte, immers deze uitgave gaf als het ware een voor dien tijd vrij duidelijk beeld van de oud-Egyptische beschaving. Hoezeer deze, voor onzen tijd verouderde, uitgave gewaardeerd werd, blijkt o.a. uit het gebruik, dat er op het Berlijnsche museum van gemaakt werd. Prof. dr. H. SCHAEFER, tot voor kort *Direktor der ägyptischen Abteilung*, schrijft namelijk: *... so werden wir doch auch erwähnen, dass damals eigentlich nur das Leidener Museum es für nötig erachtet hatte, seine kleinen Altertümer, auch die unscheinbarsten, zu veröffentlichen. Die Jüngerer können nicht mehr ermessen, wie unschätzbar uns, neben Wiedemanns ägyptischer Geschichte mit ihrer schlichten Aufzählung der datierten Denkmäler, jener sonst kaum beachtete Band von Leemans Monumenten behorende tot het burgerlijke Leven mit seinen ungelenen Zeichnungen gewesen ist*³⁾.

Intusschen was LEEMANS in 1839 tot directeur van het Museum van Oudheden benoemd; tot 1 Juli 1891, bijna 56 jaren, nam hij die betrekking waar. Hij stelde alles in het werk om zijn verzameling uit te breiden, maar werd daarin belemmerd, doordat de regeering te weinig voor aankoop uittrok, terwijl de regeeringen van andere landen hierin dikwijls vorstelijk te werk gingen. Het belangrijkste was reeds onder REUVENS bijeengebracht, en na 1830 was men bij het Gouvernement minder geneigd uitgaven te doen, waardoor geheele verzamelingen in Leiden werden verkregen. Toch werden door zijn bemoeiingen vele voorwerpen voor het museum verworven, die anders elders zouden zijn terecht gekomen.

In zijn archaeologie was LEEMANS geheel de leerling van REUVENS, die ook een man der algemeene oudheidkunde was. LEEMANS handelde over Grieksche en Romeinsche, Assyrische en Amerikaansche, Indische en Nederlandsche oudheden; tal van geschriften en verhandelingen maakten zijn naam en bekwaamheid bekend tot ver over onze

¹⁾ *Ägyptische Papyrus in Demotisch Schrift mit Griechische überschreibungen in het Ned. Mus. v. Oudh. te Leyden*, door Dr. C. Leemans, Leyden, 1839.

²⁾ *Ägyptische Monumenten van het Nederlandsche Museum van Oudheden te Leiden*, 9 dln. (Leiden, 1842—82), vervolgd door W. Pleyte en P. A. A. Boeser (de vervolgen gaan tot 1905).

³⁾ H. Schaefer, *Sinn und Aufgaben des Berliner Ägyptischen Museums*, 1920, blz. 11.

grenzen. Toch hebben de Egyptische oudheden, waarin LEEMANS zeer bedreven was, wel het meest aan hem te danken; de oudheidkundige vondsten in Nederland liet hij aan den conservator L. J. F. JANSSEN over, die dit als speciaal terrein had. Echter geschiedde de geheele administratie van het museum door LEEMANS, die een voortreffelijk administrateur was en in dezen niets aan anderen kon overlaten. Door zijn administratieve beslommingen had hij te weinig tijd om, zooals andere geleerden in het buitenland konden doen, teksten bij zijn uitgaven te maken, die aan alle eischen, welke de internationale oudheidkundige wetenschap stelt, konden voldoen. *De uitbreiding van het museum eischte kennismaking met alles wat op wetenschappelijk oudheidkundig gebied werd geschreven. Daardoor kwam hij niet tot bestudeering van wat hij uitgaf, maar bepaalde zich tot het uitgeven der monumenten, die aan zijn zorg waren toevertrouwd. De uitgaven, die hij voortzette, geven spaarzaam een toelichting, meestal bepaalde hij zich tot mededeelingen van hetgeen anderen daarover hadden gevonden. Toen hij de hiëratische papyri had uitgegeven, schreef een zijner vrienden, François Chabas, daarbij een overzicht. Zijn tijdgenooten De Rouge, Lepsius en Birch, uitsluitend belast met de Egyptische afdeling hunner musea, deden reuzenschreden op het gebied der Egyptologie, hun leerlingen evenaarden weldra de meesters. Leemans kon niet anders dan hun werken lezen, voor eigen studie ontbrak ten eene male tijd*¹⁾.

Toch heeft hij zeer veel tot stand kunnen brengen gedurende de 56 jaren, dat hij directeur was, en geleerden als LEPSIUS en EBERS erkenden volmondig veel aan hem verschuldigd te zijn. Ook overigens heeft hij velen door zijn geschriften en mondelinge mededeelingen aan zich verplicht, hetgeen bleek, toen hem naar aanleiding van zijn 50-jarig directeurschap van het museum in 1885 een internationale hulde werd gebracht, door de uitgave van een *Festschrift*²⁾. Hetgeen door hem tot 1885 werd gepubliceerd, is daarin volledig opgenomen (bl. 341—348). Den 1^{en} Juli 1891 kreeg hij op zijn verzoek eervol ontslag als museumdirecteur; hij overleed den 14^{en} October 1893 in den ouderdom van 84 jaar.

Tot de Nederlandsche Egyptologen van de 19^e eeuw moet ook R. J. FRUIN³⁾ (1823—1899) in zijn jongere jaren gerekend worden, de latere hoogleeraar in de Vaderlandsche Geschiedenis te Leiden. Reeds als gymnasiast trok hem de Egyptische geschiedenis, zoo zegt hij zelf, met haar nog diep omsluerde geheimenissen aan en zette zijn verbeelding in vlam. *Geen begeerlijker lot dan mee te mogen werken om die geheimenissen te ontsluiten en het licht der geschiedenis over dat verre verleden te doen opgaan.* Hij las vooral Heerens' *Ideën über Politik, den Verkehr und den Handel der vornehmsten Völker der alten Welt*, het wegsleepende boek, dat vooreerst de richting zijner studie bepaalde. In September 1842 werd hij student in de letteren te Leiden, waar hij spoedig relaties kreeg met den museum-directeur LEEMANS. Veeleer dan de professoren mag deze zijn leider heeten, minder trouwens in de archæologische richting, waarin deze zich bewoog, dan wel op het gebied van de taal der hiërogllyphen en dat der geschiedenis van het Oude Egypte. Het Museum van Oudheden met zijn onuitputtelijke, toen nog weinig onderzochte schatten betreffende Egypte's oudheid, was de plaats, waar hij zich het liefst ophield, vooral sedert hij er in zijn tweede studiejaar met vriendelijke vergunning van LEEMANS dagelijks mocht komen. De vriendschappelijke verhouding, die weldra tusschen LEEMANS en FRUIN ontstond, bevorderde ten eerste den geregelden voortgang van FRUIN's Egyptische studiën, ja zelfs werd hij onder diens invloed geheel in de Egyptologische richting gespecialiseerd. Dit bracht hem tot het plan om aan het slot van zijn studietijd een philologisch-historische dissertatie te schrijven: *De Manethone Sebennyta librorumque ab eo scriptorum reliquiis*, waarop hij in 1847 promoveerde.

De diepere studie der Egyptische geschiedenis had toen echter reeds een aanmerkelijke verandering in zijn neigingen te weeg gebracht. Die studie, op breeden grondslag en met veel toewijding begonnen, was op groote teleurstelling uitgelopen:

¹⁾ Aldus Pleyte in *Levensbericht van Conradus Leemans* (Jaarboek van de Kon. Akad. v. Wet., 1894, blz. 12).

²⁾ *Etudes archéologiques, linguistiques et historiques, dédiées à Mr. le Dr. C. Leemans, à l'occasion du 50me anniversaire de sa nomination aux fonctions de directeur du musée archéologique des Pays-Bas*, Leide, 1885.

³⁾ P. J. Blok, *Jaarboek Kon. Akad. van Wet.*, 1899, blz. 101; *Verspreide Geschriften*, Gron. 1903, blz. 280 e. v.

de Egyptische literatuur bleek arm en weinig leerrijk te zijn; de onzekerheid der teksten, hun onbegrijpelijkheid in vele opzichten, de toen verklaarbare overtuiging, dat de geschiedenis der Pharaos in geen geval meer dan een dor geraamte van namen en jaartallen bij benadering worden zou, dat alles had FRUIN, die aan vaste lijnen behoefte had, uit het Oosten naar Griekenland en Italië teruggebracht. FRUIN was voor de Egyptologie verloren, ook al zou hij nog op het eenmaal gekozen onderwerp promoveeren.

Zonder twijfel heeft daarbij de invloed van zijn vriend OPZOOMER medegewerkt. Deze verheugt er zich over, dat klassieke schrijvers, met name THUCYDIDES, de eerste plaats op FRUIN's tafel hebben ingenomen. *Ik zie die er liever dan al die Egyptische trekschuiten. Niet dat ik deze studie gering schat..., maar en voor Uw eigen genot en voor Uwen invloed op de maatschappij zal, geloof ik, een vak van meer algemeene strekking beter zijn.* Hij was dan ook met het onderwerp der dissertatie weinig ingenomen en betreurde het feit, dat FRUIN zich daarmede scheen te willen inlijven in het gelid der dorre en suffende kamergeleerden.

FRUIN promoveerde den 18^{en} Dec. 1847 op de reeds genoemde dissertatie een werkelijk voortreffelijk geschrift, dat getuigenis aflegt niet alleen van de kennis, maar ook van de kritische begaafdheid van den schrijver. CHAMPOLLION-FIGEAC, die hem voor een toegezonden exemplaar had te bedanken, zegt er over in een uitvoerigen brief aan den jongen doctor: *un excellent ouvrage. C'est de la bonne et savante critique, bien au courant des plus récentes publications et qui doit être un précieux manuel pour les recherches archéologiques Égyptiennes dans leurs rapports avec le fidèle historien de ces rois.* Maar zij sloot — wij hoorden reeds waarom — deze periode van FRUIN's studielevens af, ook al teekende hij volgens zijn toen reeds vaste gewoonte nog jaren daarna in zijn exemplaar zorgvuldig aan, wat op het onderwerp betrekking had, ook al erkent hij steeds, dat hij aan LEEMANS veel voor zijn historische vorming te danken had. FRUIN keerde de Egyptologie, die hem slechts matig interesseerde, den rug toe en ging over naar de geschiedenis van eigen land en volk.

HOOFDSTUK IV — W. PLEYTE (1869—1903)

Heeft zoo FRUIN de verwachtingen, die van hem gekoesterd werden, teleurgesteld, LEEMANS kreeg spoedig een anderen jongeren tijdgenoot van hem naast zich, die als Egyptoloog zoowel binnenslands als buitenslands een goeden naam had en die op wetenschappelijk gebied een eervolle plaats heeft ingenomen: W. PLEYTE¹⁾. Deze was den 26^{en} Juni 1836 te Hillegom geboren, waar zijn vader predikant was en werd in Sept. 1855 te Utrecht als student in de theologie ingeschreven. In 1860 deed hij zijn proponentsexamen, doch daar het toendertijd moeilijk was een predikantsplaats te verkrijgen, zette hij, na twee jaren vergeefsche pogingen gedaan te hebben om beroepen te worden, zijn wetenschappelijke studiën voort. Deze studiën waren gewijd aan het oude Egypte. Men kan gerust zeggen, dat de Egyptologie, toen hij zijn eerste schreden op dit gebied zette, nog vrijwel in haar kindsheid was. Zonder te kort te doen aan de groote verdiensten van de grondleggers dezer wetenschap, van DE ROUGÉ, LEPSIUS, BRUGSCH en anderen, waren de hulpmiddelen niet talrijk. Toentertijd waren er alleen de gebrekkige grammatica's van S. BIRCH, DE ROUGÉ en LE PAGE RENOUF, waarin de verschillende fasen van de Egyptische taal niet van elkander onderscheiden werden. ERMAN's *Neu-ägyptische Grammatik* en STERN's *Koptische Grammatik* verschenen eerst later. Goede edities van teksten waren zeldzaam. Elke Egyptoloog moest toen zijn eigen hiërogliefisch woordenboek maken, daar dat van BRUGSCH slechts voor een gedeelte het licht had gezien en dat van PIERRET ontoereikend was. Hier te lande werd de Egyptologie bijna niet beoefend, en aan de academies was geen gelegenheid om in deze wetenschap den weg te leren vinden. Het bestudeeren van de Egyptische taal was dus toen een veel moeilijker werk dan thans. Men moest voor dit vak zich zelf vormen. Dit heeft PLEYTE met goed gevolg gedaan; hij ook moest zich zoo goed als geheel zelfstandig een weg banen.

¹⁾ *Leidsch Jaarboekje*, 1904, blz. 1 e. v.

P. A. A. Boeser, *Levensbericht van W. Pleyte* (Levensberichten der Maatschappij van Nederl. Letterkunde, 1904, blz. 91—108).

Zijn eerste werk op dit gebied werd echter niet gunstig beoordeeld¹⁾. Hij betoogde daarin, dat de god *Set* een Oud-Hebreeuwsche godheid zou wezen en dat het Oude Testament herinneringen zou bewaard hebben aan de vereering van *Set* door Israëls voorvaderen in Egypte. Niet geheel ten onrechte vond dit werk over het algemeen geen gunstig onthaal²⁾. Vooral het hoofdbetoog vond terecht algemeen tegenspraak, daar de gronden, daarvoor opgegeven, te zwak waren. ook bevatte het verder gewaagde beweringen en en al te stoute combinaties. Bij al die gebreken ziet men er echter wel uit, dat PLEYTE met bouwstoffen aan het Egyptisch ontleend, kon werken en dat hij in staat was een Egyptischen tekst te verklaren.

Het ongunstig oordeel, dat zijn eerste werk ondervond, weerhield PLEYTE niet, zijn studies op Egyptisch gebied voort te zetten. Als resultaat daarvan verschenen spoedig studies over den god *Set*, waarin hij aan de hand der monumenten de lotgevallen van dezen god beschrijft en belangrijke opmerkingen maakt over de plaatsen, waar hij vereerd werd, en over zijn namen, welke studies zeer gewaardeerd werden om de grondige wijze, waarop de aangehaalde teksten behandeld en vertaald werden³⁾. Verder hield PLEYTE zich vooral met het hiëratisch bezig; hij was de eerste Nederlander, die hiëratische teksten vertaalde en verklaarde. In zijn *Études égyptologiques* (Leiden, 1868—69) gaf hij een vertaling en commentaar van een hiëratischen tekst, die op de keerzijde van den Leidschen papyrus I 348 voorkomt en die een verzameling tooverspreuken tegen verschillende ziekten bevat. Al moest er in deze vertaling en interpretatie veel duisters overblijven, en al zal men nu sommige Egyptische woorden anders verklaren, men vergete niet, dat sinds de verschijning van dit boek de Egyptische wetenschap door de uitgave van nieuwe documenten en vooral door de nauwgezette grammatische studiën der Berlijnsche school met groote schreden is vooruitgegaan en dan verdient dit werk, in de lijst van zijn tijd beschouwd, den grootsten lof.

Voorts behandelde PLEYTE in deze *Études égyptologiques* het eerste gedeelte van het 125ste hoofdstuk van het *Doodenboek*, waartoe hij een 40-tal papyri, meest te Leiden en Parijs, met elkander vergeleek, nog een werk van groote waarde, en *l'épistolographie égyptienne*, hoofdzakelijk berustende op de brieven in het Leidsche Museum aanwezig.

Den 1^{en} Febr. 1869 werd PLEYTE tot conservator aan het Rijksmuseum van Oudheden benoemd, aan welke inrichting hij sedert dien verbonden zou blijven. Echter werd hem niet — merkwaardig genoeg — de bewerking en het beheer van de Egyptische afdeling opgedragen, evenmin werd zijn medewerking gevraagd bij de uitgave der Egyptische monumenten — waarschijnlijk omdat zijn benoeming tegen den wil van den directeur LEEMANS was geschied — maar hij werd belast met de bestudeering der klassieke afdeling. Al heeft hij daar verdienstelijk werk geleverd, hij bleef met ijver en toewijding de Egyptologie beoefenen en dat hij op dit gebied met goed gevolg werkte, bewijst toch wel de meening, die LEPSIUS, DE ROUGÉ, BIRCH en CHABAS omtrent hem koesterden. Hij deed zich spoedig kennen als een degelijk kenner van het hiëratisch. Reeds in 1868 had hij een bekende Parijsche collectie van hiëratische papyri bewerkt en uitgegeven⁴⁾, maar vooral naam heeft hij gemaakt door de uitgave van de papyri van Turijn⁵⁾.

De papyri van Turijn vormen een van de belangrijkste collecties van Oud-Egyptische papyri, die bestaan. Toen in Nov. 1824 CHAMPOLLION te Turijn was om de collectie *Drovetti* te bestudeeren, had hij ook reeds de papyri onderzocht; behalve een aantal, die goed bewaard waren gebleven, vond hij ook een massa fragmenten. Veertig jaren na CHAMPOLLION trokken zij opnieuw de aandacht van geleerden als LEPSIUS, LIEBLEIN, CHABAS en DEVERIA, die sommige belangrijke documenten daaruit publiceerden. PLEYTE had bij een bezoek aan Turijn, kort voor zijn benoeming tot conservator, de overtuiging gekregen, dat uitgave van een groot aantal dezer papyri

¹⁾ *La religion des Pré-israélites, recherches sur le dieu Seth*, Leide, 1862.

²⁾ Verg. J. P. N. Land, *Israel's godsdienst voor Mozes*, Amsterdam, 1862 en A. Kuenen, *La religion des pré-israélites*, Leiden (Godgeleerde Bijdragen, 1863, blz. 587—622).

³⁾ *Lettre à Mr. Th. Deveria sur quelques monuments relatifs à Dieu Set* (Leide 1863); *Set dans la barque du soleil* (Leide, 1865).

⁴⁾ *Les papyrus Rollin de la bibliothèque impériale de Paris* (Leide, 1868).

⁵⁾ *Papyrus de Turin*, facsimilés par F. Rossi et publiés par W. Pleyte, Leide, 1869—1876.

stellig der wetenschap ten goede zou komen. Hij verzekerde zich van de medewerking van ROSSI, den conservator van het museum te Turijn, die voor hem de fragmenten catalogiseerde en hem doortrekken verschaft; photographieën werden niet tot zijn beschikking gesteld. Niettegenstaande het gebrekkige en ontoereikende dezer doortrekken, vooral van die der minder goed geschreven documenten, heeft PLEYTE een zeer bruikbare uitgave tot stand gebracht, met niet minder dan 158 platen, commentaar en vertalingen, welke haar waarde heeft behouden ondanks de latere publicatie van BOTTI en PEET¹⁾.

Sedert zijn benoeming was de Egyptologie echter niet meer het eenige vak, waaraan hij zich uitsluitend wijdde. De Nederlandsche afdeeling ging zijn zorg eischen en nam voortaan een groot gedeelte van zijn tot studie beschikbaren tijd in beslag. Daardoor werd hij genoodzaakt zijn eigenlijk studievak meer en meer prijs te geven, wat te betreuren is, daar de Egyptologie een zeer omvangrijk gebied is, dat alle werkkraft vereischt, wanneer men zelfstandig werk wil leveren. Toeh, ondanks verschillende werkzaamheden ten bate van de Nederlandsche Oudheidkunde, bleef hij zijn aandacht geven aan de Egyptologie, hetgeen blijkt uit zijn laatste omvangrijke werk, de *Chapitres supplémentaires du Livre des morts*, dat als vervolg op zijn *Etudes égyptologiques* kan worden beschouwd²⁾. Hierin worden een vertaling en philologische analyse gegeven van een aantal capita, die aan het *Doodenboek* zijn toegevoegd tijdens de dynastie der Aethiopische koningen (XXVe dyn. 712—663 v. Chr.). Verder worden er allerlei onderwerpen behandeld, die betrekking hebben op den tekst, bv.: *le dieu lion*, *le dieu Bes*, *Hathor de Pount*, *les femmes grasses*, *les nains*, etc., welke uiteenzettingen steeds van belang zullen blijven om den rijkdom van materiaal, dat hier is samengebracht.

Aan PLEYTE komt ook de eer toe van de ontdekking, dat twee papyri, één te Leiden en één te Londen, oorspronkelijk bij elkaar behoord hebben. Hij had den Leidschen *papyrus bilingue* bestudeerd en herkende daarin op eens het handschrift van een dergelijken papyrus te Londen. Zonder dit te publiceeren, deelde hij dit feit mede aan prof. HESS uit Freiburg, toen deze te Leiden in dezen papyrus werkte en sprak als zijn meening uit, dat beide papyri oorspronkelijk één geheel vormden. Prof. HESS toog naar Londen en vond daar de bevestiging van PLEYTE's meening, hetgeen hij mededeelt in een inleiding tot den papyrus van het Britsch museum, in 1892 verschenen. Later hebben (in 1904) GRIFFITH en THOMSON beide deelen tezamen in één werk uitgegeven en behandeld³⁾.

In 1891 werd PLEYTE de opvolger van LEEMANS als directeur van het Museum van Oudheden; als zoodanig heeft hij vele belangrijke verbeteringen in het museum tot stand gebracht; daardoor is hij de man geweest, die het museum voor wetenschappelijk onderzoek bruikbaar heeft gemaakt. Echter liet zijn gezondheid spoedig zooveel te wenschen over dat een ingrijpende hervorming van hem niet was te verwachten. Zijn reorganisatieplannen heeft hij maar voor een gedeelte tot uitvoering kunnen brengen, daar hij reeds den 11^{en} Maart 1903 overleed.

Buiten het Museum van Oudheden trok ook in de dagen van LEEMANS en PLEYTE de gestadige voortgang der Egyptologische wetenschap de algemeene aandacht in ons land, vooral in de kringen der theologen. In de winters 1842—43 en 1843—44 hield de Groningsche hoogleeraar in de godgeleerdheid P. HOFSTEDE DE GROOT te Groningen een aantal lezingen over *Geschiedenis der opvoeding des mensheids door God*, welke later zijn uitgegeven⁴⁾. In de 9^e voorlezing (Dl. I, 2^e dr., bl. 213—257) wordt de *geheele Egyptische beschaving en denkwijze in een kort bestek voorgesteld*, omdat van Egypte uit niet weinig licht is opgegaan over de boeken van Mozes en andere *schriften des Ouden Verbonds*. De Bibliotheek voor moderne theologie zorgde voor de

¹⁾ *I papiri ieratici del museo di Torino. Il giornale della necropoli di Tebe, Vol. I, a cura di Giuseppe Botti e T. Eric Peet* (fascicolo I), Torino, 1928.

²⁾ *Chapitres supplémentaires du Livre des Morts 162—174*, publiés d'après les monuments de Leide, du Louvre et du musée Britannique (Leide, 1881—82).

³⁾ Griffith-Thomson, *The demotic magical papyrus of London and Leyden*, 1904.

⁴⁾ P. Hofstede de Groot, *Voorlezingen over de geschiedenis der opvoeding des mensheids door God*, Groningen, 1848, 2e dr.

Hollandsche vertalingen van enkele buitenlandsche werken, welke op Egypte betrekking hadden¹⁾. C. P. TIELE, de schepper der wetenschap van de algemeene godsdienstgeschiedenis gaf nog als predikant in 1869—1872 zijn: *Vergelijkende geschiedenis der Egyptische en Mesopotamische godsdiensten* uit, waarvan het eerste deel handelt over den Egyptischen godsdienst. Ook later, toen hij na 1877 op den eersten leerstoel voor godsdienst-geschiedenis in Europa stond, bracht hij op zijn colleges gaarne Egypte ter sprake, want hij had een voorliefde voor het Oosten en beschouwde ook de volken der klassieke oudheid gaarne in verband met de Semieten en Egyptenaren²⁾. Ook de Utrechtsche hoogleeraar in de godsdienstgeschiedenis G. H. LAMERS handelt in zijn standaardwerk: *De wetenschap van den godsdienst* (Deel I, Historisch deel, Utr. 1896, blz. 221—284) uitvoerig over Egypte. Na 1900 zou deze belangstelling voor Egypte bij de godsdiensthistorici nog toenemen.

HOOFDSTUK V — P. A. A. BOESER (1892—1935)

Na den dood van PLEYTE werd den 27^{en} April 1903 Prof. dr A. E. J. HOLWERDA benoemd tot directeur van het *Rijksmuseum voor Oudheden*; met de leiding van de Egyptische afdeeling werd dr P. A. A. BOESER belast, die reeds van 1892 af als conservator aan het museum verbonden was. BOESER stamde uit een oud predikanten-geslacht; zoowel ten onzent als in het buitenland heeft de Egyptologie altijd in nauw verband met de Theologie gestaan. Zijn grootvader was predikant te Op- en Neder-Andel bij Woudrichem, zijn vader te Schellinkhout bij Hoorn. Aldaar werd BOESER den 26^{en} Juli 1858 geboren. Na het overlijden van zijn vader op nog jongen leeftijd in 1869 vertrok diens gezin naar Leiden, waar BOESER het gymnasium bezocht en in 1878 als student in de nieuwe letteren aan de Leidsche Uuiversiteit werd ingeschreven. Hij promoveerde den 12^{en} Juni 1884 tot doctor in de letteren en wijsbegeerte op een proefschrift, getiteld: *Leven en werken van Jacoba de Neufville*. Nadien legde hij zich onder leiding van PLEYTE toe op de beoefening van het Egyptisch en zette daarna zijn studie in de Egyptologie te Berlijn bij Prof. AD. ERMAN en te Leipzig bij Prof. G. STEINDORFF voort, waarvoor ook destijds nog geen gelegenheid in ons land bestond.

Dit verblijf in het buitenland is van groote beteekenis geweest voor de vorming van BOESER tot den geleerden philoloog, die hij gebleven is tot zijn dood toe. Het is nu al meer dan een halve eeuw geleden, dat ERMAN met groote zekerheid aantoonde, dat er in de hiëroglifische en hiëratische documenten twee vormen van de Egyptische taal vielen waar te nemen, nl. het *Midden-* en het *Nieuw-Egyptisch*; nauwgezette bestudeering van de grammatica van deze vormen, aan de hand van sprekende voorbeelden, legde de grondslagen van een historische behandeling van het Egyptisch en luidde een nieuwe periode in van de Egyptische linguïstiek. Sinds enkele tientallen jaren was er een stilstand gekomen in de ontwikkeling der Egyptische philologie; de achtereenvolgens verschenen grammatica's gaven den indruk, dat het Egyptisch gedurende de 3000 jaar van zijn bestaan geen veranderingen ondergaan had, dat het vol was van hopelooze tegenstrijdigheden en dat bij vertalingen willekeur en gissingen nog den boventoon aangaven. De oudere geleerden wenschten op die oude paden voort te gaan en vielen ERMAN in de eerstvolgende 30 jaren heftig aan, maar hij ging voort een krachtige school in Berlijn te vormen van jonge en vurige leerlingen, aan wie hij zijn bijna dagelijksche ontdekkingen mededeelde, terwijl zij zelf veel bijdroegen tot de volmaking van het systeem. Zoo werd ERMAN snel de leider van de Duitsche Egyptologie; zijn leerlingen werden docenten aan de voornaamste universiteiten. Enkele jaren later werden ERMAN's gezichtspunten krachtig gepropageerd in Denemarken, Oostenrijk, Engeland en Amerika. En hoewel er nog lang in verschillende landen oppositie tegen bleef bestaan, thans betwist niemand meer het goed recht van zijn systeem, uitgezonderd dan in onbelangrijke details. ERMAN, STEINDORFF,

¹⁾ Ed. Naville, *De letterkunde van het oude Egypte*, 1872.

A. Eisenlohr, *De groote papyrus Harris, een belangrijke geschiedenis van Egypte en Israel*, 1873.

²⁾ *Levensbericht van C. P. Tiele*, door P. D. Chantepie de la Saussaye (Jaarboek van de Kon. Akad. v. Wetenschappen te Amsterdam, 1902, blz. 125—154).

SETHE en andere geleerden, verbonden aan de Berlijnsche school, hebben de Egyptische grammatica in elkander gezet en opgebouwd; al de perioden van de taal, van de oudste pyramideteksten af tot de jongste Koptische documenten toe leverden hun daartoe de bouwstoffen. Van deze Berlijnsche school is BOESER van het begin af een dankbaar leerling, een vurig aanhanger en een ijverig propagandist geweest.

Uit Duitschland teruggekeerd was BOESER eerst eenigen tijd als volontair werkzaam op het Museum van Oudheden, in 1892 werd hij benoemd tot conservator aan deze instelling, in 1903 maakte hij met den heer WUUSTE uit Santpoort een studiereis naar Egypte, in 1904 werd hij benoemd tot onderdirecteur, toen prof. dr. A. E. J. HOLWERDA als museumdirecteur PLEYTE opvolgde. Deze functie heeft BOESER waargenomen tot einde 1924, toen hem eervol ontslag werd verleend. Als conservator en als onderdirecteur is BOESER altijd meer speciaal belast geweest met de zorg voor de Egyptische afdeling, die in zijn tijd belangrijke aanwinsten te boeken had. Na 1830 immers was de uitbreiding der Egyptische collectie wel voortgezet, echter niet in hetzelfde tempo als vóór 1830. Dit laatste komt deels door de steeds hogere bedragen, die voor Egyptische oudheden gevraagd en gegeven werden, anderdeels door het uitgeput raken van de belangrijkste vindplaatsen, terwijl de vraag naar Egyptische oudheden steeds grooter werd. De voornaamste verdere aanwinsten in de 19^e eeuw zijn enkele schenkingen van de heeren W. RUYSSENAERS in 1849 en E. D. J. DUTILH in 1875—80, de een vice-consul der Nederlanden te Alexandrië, de ander consul te Cairo; voorts een schenking van de Egyptische regeering in 1893, hoofdzakelijk bestaande uit enkele mummiekisten en een aantal lijkbeeldjes, een aankoop van de collectie BEEFTINGH in 1882 en een aankoop van een groot aantal perkamenten bladen, met teksten van godsdienstigen aard in het Koptisch beschreven, in 1886, door bemiddeling van den heer J. H. INSINGER te Luxor. Tijdens het conservatorschap van BOESER werd de verzameling verrijkt met den aankoop van een merkwaardigen Demotischen papyrus, bevattende een leerboek met vermaningen, voor het grootste gedeelte in negatieven zin, sindsdien bekend als de *papyrus Insinger*, in 1895, met dien van een belangrijke collectie Egyptische praehistorische oudheden, bijeengebracht door den heer J. H. INSINGER, in 1901 en ten slotte met de schenking van de beroemde mastaba-kapel van *Achet-hetep-her* door Mr. A. E. H. GOEKOOP, in 1902.

Na PLEYTE's dood heeft BOESER de Egyptische monumenten in historische volgorde ingedeeld en gerangschikt; de catalogus daarvan verscheen in 1907¹⁾. Nadat in 1919 dr. J. H. HOLWERDA zijn vader als museumdirecteur was opgevolgd en het Museum van Oudheden in 1920 van de Breestraat naar het Rapenburg was overgebracht, heeft hij een belangrijk aandeel gehad in de reorganisatie van de Egyptische afdeling, die toen noodzakelijk was en die tot resultaat had een bijzonder duidelijke opstelling van de aan zijn zorg toevertrouwde schatten in de beste belichting. Zijn belangrijkste werk is de nieuwe uitgave in lichtdruk van de Egyptische verzameling, die sedert 1905 verschenen is in 12 deelen²⁾. In deze nieuwe uitgave, welke die van LEEMANS vervangen moet, is geheel en al tegemoet gekomen aan de eischen der moderne archæologie en kunstgeschiedenis ten aanzien van een nauwkeurige weergave der voorwerpen. De oude methode van publicatie, hoe merkwaardig die ook was voor dien tijd, leverde weinig kunstzinnige en grove teekeningen op, welke vaak in sterke tegenstelling staan tot de fijne, smaakvolle afwerking der afgebeelde voorwerpen zelve. BOESER volgde daarbij een nieuw systeem van publicatie, waarbij ten volle geprofiteerd werd van de hulp der photographie. In 1905 verschenen de eerste deelen van dit karakter: de reeds genoemde Demotische papyrus met zedekundige spreken³⁾, en in een zeer groot formaat, al de monumenten van het Oude Rijk met inbegrip van de mastaba-kapel. Zij zijn sinds 1908 gevolgd door jaarlijksche portefeuilles van meer passend formaat, welke de graven, beelden, stelen en mummiekisten enz. beschrijven. Behalve enkele bladzijden korte beschrijving bevatten zij alle een aantal photographische platen in lichtdruk van een hoedanigheid, als zelden elders tevoren bereikt is. Door deze publicatie is aan de schatten van de Leidsche Egyptische collectie een groote

¹⁾ *Catalogus van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, Egyptische Afdeling*, 1907.

²⁾ *Beschreibung der ägyptischen Sammlung des Niederländischen Reichsmuseums der Altertümer in Leiden*, von Dr. P. A. A. Boeser, Band I—XII, Haag, 1905—1925.

³⁾ *Suten-chef, het koninklijke boek*, uitgave in lichtdruk, Leiden, 1905.

bekendheid gegeven in binnen- en buitenland, zoodat het museum menigmaal door buitenlandsche geleerden van naam is bezocht en bestudeerd; men kan bijna geen boek over de kunst- en beschavingsgeschiedenis van het Oude Oosten ter hand nemen, of men vindt er afbeeldingen in van Egyptische Monumenten uit het Leidsche Museum. KURT SETHE, de onlangs overleden hoogleeraar in de Aegyptologie aan de Universiteit te Berlijn, geeft over dezen arbeid dit loffelijk getuigenis: *In der Veröffentlichung der in den Museen aufbewahrten Altertümer sind die Museen von Leiden und Kairo allen anderen voraus*¹⁾. En naast werken, als de groote catalogus van het Museum te Cairo, de *Denkmäler ägyptischer Skulptur*, van VON BISSING-BRUCKMANN en de *Documents pour servir à l'étude de l'art égyptien*, van JEAN CAPART, is het vooral deze publicatie van BOESER, die heeft bijgedragen tot het vormen van juiste inzichten omtrent de waarde en de beteekenis van de Egyptische kunst.

Parallel met zijn werkzaamheden als museumambtenaar loopen die van BOESER als docent en geleerde. Hij aanvaardde den 18^{en} October 1902 zijn lessen als *privaat-docent in de Egyptologie* aan de Leidsche Universiteit; den 13^{en} April 1910, toen dit privaat-docentschap was omgezet in een lectoraat, hield hij bij de aanvaarding van dit ambt een openbare les over: *De Egyptologie en haar samenhang met andere wetenschappen*. Hij was daarmede de eerste, die in ons land een leerstoel in de Egyptologie bezette. Zijn colleges trokken vele studenten van alle faculteiten, vooral theologen, immers in de theologische faculteit moedigden B. D. EERDMANS, sinds 1898 hoogleeraar in de Oudtestamentische vakken, en W. B. KRISTENSEN, sinds 1900 als opvolger van TIELE hoogleeraar in de godsdienstgeschiedenis, de studie van het Egyptisch zeer aan, daar beiden aan de gegevens van Egyptische zijde groote waarde voor hun vakken toekenden en terecht kennis der taal voor zelfstandig gebruik der bronnen noodzakelijk achtten. Maar ook anderen, literatoren, juristen, medici en natuurphilosophen, allen, wier belangstelling uitging naar het Oude Egypte en zijn beschaving, zijn door BOESER vertrouwd gemaakt, eerst met het Koptisch, daarna met het hiërogllyphenschrift en voorts over de eerste moeilijkheden van het zooveel lastiger hiëratisch en demotisch heen geholpen. Vele proefschriften, in zijn tijd te Leiden verdedigd, leggen daar getuigenis van af. Wegens het bereiken van den 70-jarigen leeftijd werd hem in Sept. 1928 eervol ontslag uit deze functie verleend.

Als geleerde heeft dr. BOESER vooral naam gekregen door zijn studie van het Koptisch en Demotisch. Reeds in 1897 gaf hij de zeer belangrijke collectie Koptische Papyri van het Leidsche museum uit²⁾, wel met medewerking van PLEYTE, doch de eigenlijke arbeid was door BOESER verricht. In 1900 volgde een catalogus der Koptische oudheden³⁾. In latere jaren heeft hij vooral zijn krachten gegeven aan de bestudeering van Demotisch, welke studie hij bekroonde door de uitgave van den Leidschen Demotischen *papyrus Insinger*⁴⁾. De vertaling, die hij er in 1922 van gaf munt uit door groote nauwkeurigheid en voorzichtigheid; zij bezit dan ook voor de verdere bestudeering van het Demotisch groote beteekenis en heeft allerminst haar waarde verloren door een nieuwere bewerking van dit belangrijke geschrift door FR. LEXA. Juist de aanwinst van den *papyrus Insinger* was voor BOESER aanleiding geworden zijn aandacht te schenken aan de laatste en moeilijkste periode van het Egyptische schrift.

De eerste, die zich serieus met het Demotisch bezig heeft gehouden, was HEINRICH BRUGSCH. Een verblijf te Parijs en Leiden⁵⁾ verschafte hem daartoe rijkelijk materiaal; het resultaat was het groote werk: *Grammaire démotique*, dat in 1852 reeds gereed was, doch eerst in 1855 gedrukt werd, en waarin vele voorbeelden zijn opgenomen, ontleend aan den bilinguen papyrus te Leiden. Wat deze *Grammaire démotique* voor de wetenschap beteekend heeft, is niet bij benadering aan te geven. Zijn voetspoor

¹⁾ K. Sethe, *Die Aegyptologie*, 1921, S. 30.

²⁾ *Manuscripts coptes du musée d'antiquités des Pays-Bas à Leide*, publiés d'après les ordres du gouvernement par Dr. W. Pleyte et Dr. P. A. A. Boeser, Leide, 1897.

³⁾ *Catalogue du musée d'antiquités à Leide, Sous-division F. Egypte, Antiquités Coptes*, par le Dr. W. Pleyte et le Dr. P. A. A. Boeser, Leide, 1900.

⁴⁾ *Transkription und Uebersetzung des Papyrus Insinger* (Oudheidkundige Mededeelingen uit 's Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, Nieuwe Reeks, III¹, 1923).

⁵⁾ H. Brugsch, *Mein Leben und mein Wandern*, 2e Aufl., Berlin, 1894, S. 91—97.

werd in latere jaren gedrukt door W. SPIEGELBERG en F. L. GRIFFITH. De eerste bewerkte vele demotische teksten (aanvankelijk gepubliceerd in de *Recueil de Travaux égyptiens*, sinds 1899 als *Demotische Miscellen* in het *Zeitschrift für aeg. Spr.*) en gaf in 1901 zijn *Demotische Studien* uit. Zijn studies vonden hun bekroning in 1925 in de *Demotische Grammatik*, die op de methoden der moderne Egyptische philologie is opgebouwd en die de oudere *Grammaire démotique* van BRUGSCH voor goed vervangt. Twee maanden voor zijn dood begon hij ook een *Kleines Demotisches Wörterbuch* te schrijven, waaraan groote behoefte is en legde hij de grondslagen voor een grooter woordenboek. Dezen arbeid heeft hij niet kunnen voltooien; zijn medewerker, de Engelschman EDGERTON, heeft op zich genomen dit werk tot een goed einde te brengen.

Ook de Engelschman F. L. GRIFFITH stak, wat zijn kennis van het Demotisch betrof, ver boven al zijn tijdgenooten uit. Zijn eerste belangrijke publicatie op dat gebied dateert van 1900: de *Stories of the High Priests of Memphis*; dit werk bevat niet alleen een nieuwe behandeling van de welbekende geschiedenis van *Setne-Chamuas*, maar ook een eerste uitgave van een nieuwe, veel jongere geschiedenis, handelend over denzelfden man, voorkomend op de keerzijde van een Grieksch papyrus in het Britsch Museum. Reeds dit werk maakte het aan alle deskundigen duidelijk, dat de Demotische studiën onder de handen van GRIFFITH een hooger graad van wetenschappelijke nauwkeurigheid zouden bereiken, een meening, die nog versterkt werd door de publicatie van den Demotisch-magischen papyrus van Londen en Leiden, in 1904, met medewerking van THOMPSON. In 1904 verscheen ook zijn *Catalogue of the Demotic Papyri of the John Rylands Library*, welke SPIEGELBERG gewoon was den *Bijbel der Demotisten* te noemen. Hierin hield GRIFFITH zich o. a. bezig met een langen papyrus uit den tijd van DARIUS I; de vroegere perioden van het Demotisch hebben altijd speciale moeilijkheden opgeleverd; de ontcijfering van het *verzoeckschrift van Petese* maakte GRIFFITH tot den algemeen erkenden meester op dit gebied.

Met SPIEGELBERG en GRIFFITH gelden ook JOSEPH KRALL, HESS, GEORG MÖLLER en KURT SETHE als de beste kenners van het Demotisch. Met deze namen zal die van BOESER voor altijd verbonden blijven als wegbereider op dit voor beginnelingen zoo moeilijke pad der wetenschap. Na zijn aftreden als lector hield hij zich nog telkens bezig met de bewerking van de zoo moeilijke Demotische contracten van het Leidsche museum; tot een publicatie van dezen arbeid is het echter niet gekomen. Hij overleed den 25^{en} Februari 1935, zonder dit werk voltooid te hebben.

Toen hij stierf, stond Egypte ook in ons land, evenals in het buitenland, in het middelpunt van de belangstelling. Dit is zeker ook aan andere omstandigheden te danken. Vóór 1900 was de kring dergenen, die hun aandacht aan Egypte schonken, maar heel klein. Het groote publiek kende van het Oude Egypte bijna niets anders als de mummies en de pyramiden, de wetenschappelijke wereld ging aan de Egyptologie en haar resultaten voorbij. Dat hierin omstreeks 1900 verandering is gekomen, is te danken aan werken als dat van Maspéro (*Histoire ancienne des peuples de l'orient classique*, 3 deelen, 1895—1899), waarin de volken der oudheid niet meer als geheel gescheiden van elkander beschouwd en behandeld werden, zooals 50 jaren geleden geschiedde, van werken als die van FR. W. VON BISSING, H. SCHAEFER en JEAN CAPART (*Recueil de monuments égyptiens*, 2 dln, Bruxelles, 1902—1905), waarin de artistieke beteekenis der monumenten op den voorgrond staat; het is vooral te danken aan de ontdekking van het koningsgraf van *Toet-anch-amon*, in 1922 en de geweldige reclame, die daardoor voor het Oude Egypte gemaakt is. Maar toch is dit ook voor een groot deel aan BOESER te danken, aan zijn colleges, aan zijn lezingen, die hij te Leiden en elders hield en aan zijn rondleidingen door het museum. Zonder bepaald een school te stichten, is hij de leermeester en leidsman van velen geweest, die thans als docent bij hooger en middelbaar onderwijs werkzaam zijn of die daarbuiten door woord en geschrift trachten tegemoet te komen aan de algemeen gevoelde behoefte om iets meer te weten van de Oud-Egyptische beschaving.

Aan de Universiteit te Leiden werd BOESER als lector opgevolgd door dr. A. de BUCK, die in 1929 dit ambt aanvaardde; op zijn college godsdienstgeschiedenis brengt W. B. KRISTENSEN beurtelings de godsdiensten van Egypte, Babylonië, Griekenland en Rome ter sprake en behandelt R. MIEDEMA, privaat-docent in de theologie, meer speciaal voor de kunstgeschiedenis van het Oostersch Christendom, de Koptische

kunst. Te Utrecht en te Groningen betrekken de hoogleeraren in de theologie H. TH. OBBINK en G. VAN DER LEEUW, te Amsterdam de hoogleeraar in de Oude Geschiedenis D. COHEN Egypte geregeld bij hun onderwijs; daarnaast zijn te Utrecht en te Amsterdam de bijzondere hoogleeraren H. P. BLOK en H. FRANKFORT belast met het onderwijs in de archæologie en kunstgeschiedenis van Egypte en Vóór-Azië. Van 1922 af heeft Prof. F. W. VON BISSING, gedurende enkele jaren deze vakken te Utrecht gedoceerd. Aan de universiteiten is dus thans wel gelegenheid te over om zich op dit gebied te bekwamen, voorwaar wel een groot verschil met den tijd vóór 1900, toen die gelegenheid hier niet bestond. Ook wat de hulpmiddelen betreft, is onze tijd in dit opzicht wel bevoorrecht te achten. In het bijzonder het jaar 1926 is daarom een merkwaardig jaar, wegens het verschijnen van de *Egyptian Grammar* van A. H. GARDINER en van het grootste gedeelte van het *Berlijnsche Woordenboek*, welke beide werken voor den Egyptischen philoloog van thans onontbeerlijk zijn.

Aan gymnasia en middelbare scholen wordt het beseft, dat men de algemeene en de kunstgeschiedenis der Oudheid niet meer kan behandelen zonder aandacht aan Egypte te schenken. De leerboeken houden er rekening mede. Het groote publiek laat zich gaarne over Egypte voorlichten in tijdschriften en dagbladen, door voordrachten en reisbeschrijvingen. Als voorbeeld van deze laatste, tevens een van de best geslaagde, dient genoemd worden: het werk van H. TH. OBBINK, *Op bijbelschen Bodem*. Overigens kan ten opzichte van de literatuur over Egypte, vooral van het niet-wetenschappelijk gedeelte daarvan, eerder van een te-veel dan van een te-weinig gesproken worden. De openbare Egyptische verzamelingen in ons land mogen zich in een druk bezoek verheugen. De grootste daarvan bezit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden; voorts bevinden zich ook in het *Bijbelsch Museum* te Amsterdam en in het *Museum Meermann-Westreenianum* te 's Gravenhage kleine Egyptische collecties. De *verzameling von Bissing* was gedurende een tiental jaren (van 1924—1934) in het museum Carnegie-laan 12 te 's Gravenhage opgesteld; een gedeelte daarvan, voornamelijk de Hellenistisch-Egyptische oudheden omvattend, bevindt zich thans in het *Allard-Pierson-museum*, archæologisch museum der *Universiteit van Amsterdam*. Daarnaast bestaan er enkele belangrijke particuliere verzamelingen. Tentoonstellingen van Egyptische kunst worden een groot succes, met name die vanwege het Leidsche Museum in 1927 te Amsterdam gehouden en die van voorwerpen uit particulier bezit in 1931 eveneens te Amsterdam, al toonde deze laatste op ontstellende wijze hoeveel namaak er zich in Nederlandsch particulier bezit bevindt. Genootschappen, als het *Oostersch Genootschap in Nederland*, en vereenigingen als de *Vereeniging tot bevordering der kennis van de Antieke Beschaving* stellen zich onder meer ook ten doel de studie der Egyptologie te bevorderen. De Vereeniging Het Reuvensfonds wil trachten door aankopen, ook van Egyptische voorwerpen, het *Rijksmuseum van Oudheden* op het vereischte peil te houden.

Wanneer dan zoo ook in ons vaderland in den laatsten tijd meer en meer groote belangstelling voor Egypte zich vertoont, wanneer geleerden en kunstenaars van velerlei richting steeds meer gaan inzien, dat zij het toch onmogelijk zonder kennis dier merkwaardige oude beschaving kunnen stellen, en wanneer dan in ons eigen land aan die behoefte aan kennis voldaan kan worden, dan is dit te danken aan den levensarbeid van onze vier groote Nederlandsche Egyptologen. Wanneer er — wat stellig verwacht kan worden — in de komende jaren nog eens een groot werk zal geschreven worden, handelend over de geschiedenis der Egyptologie, dan zullen daarin naast de namen van vele buitenlanders ook die van REUVENS, LEEMANS, PLEYTE en BOESER voorkomen; ja, wij behoeven er niet aan te twifelen, zij zullen daarin met eere genoemd worden.

AFKORTINGEN

AcOr = Acta Orientalia
Bulletin = Bulletin der Vereeniging tot bevordering van de kennis der antieke beschaving
JEgArch = Journal of Egyptian Archaeology
Mededeelingen EOL = Mededeelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Gezelschap „Ex Oriente Lux”
Oudh. Meddl. = Oudheidkundige Mededeelingen

uit 's Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, Nieuwe Reeks
Versl. KAvW = Verslagen en Mededeelingen van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde
ZAeS = Zeitschrift für Aegyptische Sprache und Altertumskunde

- 1 ALBERS, D., *Uit het land der Pyramiden*. Den Haag. 1930
- 2 ANKERSMIT, W. J., zie n°. 257.
- 3 ARKEL, R. E. VAN, Dr. G. P. MARANG en Prof. Dr. A. NOORDTJIZ, *Langs Nijl en Jordaan*. Reisindr. uit Egypte en Palestina. 's Grav., 1926
- 4 ASSELBERGHS, J. J. M. H. M., *Amenofis IV* (De Katholiek, Godsdienstig, Geschied- en Letterkundig Maandschrift, Dl. CLXI, afl. 4 en 6, Dl. CLXII, afl. 2, April, Juni, Aug. 1922)
- 5 — *Tut-anch-amon, de Pharao van den Exodus?* De Nieuwe Eeuw, n°. 288, 1923
- 6 — *Ein merkwürdiges Relief Amenophis' IV im Louvre-Museum* (ZAeS 58, 1923)
- 7 — *De 18e dynastie-Egypte's bloeitijd* (Op-gang, Weekblad voor godsdienst, wetenschap, enz.; 4, 41/42, 1924)
- 8 — *Oud-Egypte*, I. Indeeling van de geschiedenis. II. Bouwende en Beeldende Kunsten. III. Godsdienstige begrippen en voorstellingen (Een artikelenreeks in het weekblad Romen's Aankondiger, Jg. 2 en 3, Roermond, 1925—1926)
- 9 — *Antieke Godsdiensten* (Vragen van den Dag, Maandschrift voor Nederland en Koloniën, 42, 1927)
- 10 — *Geïllustreerde catalogus* der tentoonstelling van antieke voorwerpen uit Egypte en Vóór-Azië, hoofdzakelijk uit particulier bezit, in het Rijksmuseum te Amsterdam. Oct. 1931 (het Egyptisch gedeelte samen met Dr. A. de Buck) [19]
- 11 — *Over land naar Egypte* (Het veilig Spoor, 22, Oct.—Nov. 1931)
- 12 — *Aegyptische archaeologie* (Jaarbericht EOL 1, 1933; 2, 1934)
- 13 — *De matroos, die in het want klimt*. Voor-dracht (Mededeelingen en Verhandelingen EOL I, 1934)
- 14 BELZONI, G., *Reizen in Egypte en Nubië*, gevolgd door een Reize op de kust van de Roode Zee en naar de Oasis van Jupiter Ammon, uit het Fransch vertaald, 3 dln, Groningen, 1821—1823 [7]
- 15 BEVERSEN, N. J., zie n°. 255.
- 16 BISSING, F. W. VON, *De oostersche grondslag der kunstgeschiedenis* (Het oude Egypte en Voorazië). 's Grav. 1925
- 17 BLEEKER, C. J., *De beteekenis van de Egyptische godin Ma-a-t* Proefschrift Leiden, Leiden 1929
- 18 BLOK, H. P., *De beide volksverhalen van Pap. Harris 500 verso*, Proefschrift Leiden, Leiden 1924
- 19 BLOK, H. P., *Zur Etymologie ὦρ = twr* (AcOr 2, 1924)
- 20 — *Bemerkungen zu einigen Pyramidentexten* (AcOr 2, 1924)
- 21 — *De ontcijfering van het oud-aegyptische schrift* (De Nieuwe Gids, April 1924)
- 22 — *Der hieratische Papyrus Leiden I 371* (AcOr 3, 1925)
- 23 — *De oudste geschiedenis van Afrika's Noordkust*. Rede Leiden, Schiedam 1925
- 24 — *De beteekenis der Africanistiek voor de Aegyptologie* (Verslag 4e congres v. h. Oostersch Genootschap in Ned., 1925, blz. 29)
- 25 — *Die griechischen Lehnwörter im Koptischen* (ZAeS 62, 1926)
- 26 — *Eine Weihung an die sieben Hathoren* (met F. W. von Bissing, ZAeS 61, 1926)
- 27 — *Vijf grafreliefs uit het Nieuwe Rijk* (Bulletin 1, Dec. 1916)
- 28 — *Het huis der Leeuwen in Leontopolis* (Bulletin 2, Dec. 1927)
- 29 — *Ontleening en invloed*. Rede, Utrecht, Leiden, 1927 [18]
- 30 — *Die koptischen Abgarbriefe des Leidener Museums* (AcOr 5, 1927)
- 31 — *Een aegyptische wijdingsstèle uit laten tijd* (Bulletin 3, Dec. 1927)
- 32 — *Eine Götterstatue aus der Spätzeit?* (AcOr 5, 1927)
- 33 — *Remarques sur quelques stèles dites „à oreilles”* (Kemi 1, 1928)
- 34 — *Zur altaegyptischen Vorstellung von der Himmelsleiter* (AcOr 6, 1928)
- 35 — *Een magische Stèle uit den Saitischen tijd* (Bulletin 4, 1928)
- 36 — *Natuur en stijl in de oud-aegyptische kunst* (Haagsch Maandblad 1929)
- 37 — *Zu Amenemope XVI: 16* (ZAeS 64, 1929)
- 38 — *Een wijdingsstèle van Tiberius* (Bulletin 5, Dec. 1929)
- 39 — *Eine magische Stele aus der Spätzeit* (AcOr 7, 1929)
- 40 BLOK, H. P., *Zu Sumerische Múnú, aegyptisch mnjw* (Archiv für Orientforschung 6, 1930)

- 41 BLOK, H. P., *Drei Stelen aus der Spätzeit im Haagner Museum* (AcOr 8, 1930)
- 42 — *Een onuitgegeven exemplaar van het zgn. Heilige Beeld van Canopus* (Bulletin 6, Juli 1931)
- 43 — *Description des Vases égyptiens* (corpus vasorum antiquorum, Pays Bas, Musée Scheurleer, 1930—1931)
- 44 — *Fünf Grabreliefs aus dem Neuen Reiche* (AcOr 10, 1933)
- 45 BODDAERT, P., zie n°. 229.
- 46 BOESER, P. A. A., *Manuscripts coptes du musée d'antiquités des Pays-Bas à Leide*, publiés d'après les ordres du gouvernement par Dr. W. Pleyte et Dr. P. A. A. Boeser, Leide, 1897
- 47 — *Catalogue du musée d'antiquités à Leide*, sous-division F. Egypte, *Antiquités coptes*, par Dr. W. Pleyte et Dr. P. A. A. Boeser, Leide, 1900
- 48 — *Levensbericht van Dr. W. Pleyte* (Levensberichten van de Maatschappij der Nederl. Letterkunde te Leiden, 1904) [12]
- 49 — *Monuments égyptiens du musée d'antiquités des Pays-Bas à Leide*, publiés d'après les ordres du gouvernement par Dr. P. A. A. Boeser, *Suten-cheft, le livre royal*, édition en phototypie, supplément à la 34me livraison des Monuments égyptiens, Leide, 1905. Zie n^o.
- 50 — HOLWERDA, A. E. J., BOESER, P. A. A. und HOLWERDA, J. H., *Beschreibung der Aegyptischen Sammlung des Niederländischen Reichsmuseums der Altertümer in Lelden*. Band I. *Denkmäler des alten Reichs*. Atlas von 16 Taff. in Fol. Text von 23 SS. in 4. Herausgegeben im Auftrage des Ministeriums des Innern. Leide, 1905. [16]
- 51 — *Eine Uschebti-Inschrift des Leidener Museums*, (ZAeS 44, 1905)
- 52 — *Zu Iwms* (ZAeS 44, 1905)
- 53 — *Catalogus van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, Egyptische Afdeling*, door Dr. P. A. A. Boeser, uitgegeven vanwege het Ministerie van Binnenlandsche Zaken, 1907 [16]
- 54 — *Zur Lesung der demotischen Gruppe Hr* (ZAeS 46—47, 1907—1908)
- 55 — *Das Diadem eines der Intefkönige* (ZAeS, 47—48, 1908—1909, S. 30)
- 56 — *Beschreibung der aegyptischen Sammlung des Niederländischen Reichsmuseums der Altertümer in Leiden*, Band II, *Die Denkmäler der Zeit zwischen den alten und mittleren Reich und des mittleren Reiches*, Stelen, 1909; Band III, *Grabgegenstände, Statuen, Gefässe und verschiedenartige kleinere Gegenstände*, 1910; Band IV—VI, *Die Denkmäler des Neuen Reiches, Gräber*, 1911; *Pyramiden, Kanopenkasten, Opfertische, Statuen*, 1912; *Stelen*, 1913; Band VII, *Die Denkmäler der Saitischen, Griechisch-Römeinsch und Koptischen Zeit*, 1915; Band VIII—XI, *Mumiensarge des Neuen Reiches*, 1916—1920; Band XII, *Statuetten*, 1925, Haag, [16]
- 57 BOESER, P. A. A., *De Egyptologie en haar samenhang met andere wetenschappen*. Rede Leiden. Leiden, 1910 [17]
- 58 — *De godsdienst van het oude Egypte*. Baarn, 1911 (Groote godsdiensten, Dl. I, n°. 2)
- 59 — *Deux textes coptes du musée d'antiquités des Pays-Bas à Leide* (Recueil d'études égyptologiques, dédiées à la mémoire de J. F. Champollion, Paris, 1922)
- 60 — *Ein demotischer Papyrus moralischen Inhalts* im Leidener Altertumsmuseum, AcOr 1, 1922
- 61 — *Transkription und Uebersetzung des Papyrus Insinger* (Oudhk. Medd. III¹, 1923) [17]
- 62 — *De briefwisseling van Abgar en Christus* (Oudhk. Meddl., X², 1929)
- 63 — *Some observations on a moral text in Demotic* (Egyptian Religion 2, 1934)
- 64 — *Demotic Papyrus from the Roman Imperial Time* (Egyptian Religion 3, 1935)
- 65 BOSSCHA, H., zie n°s 86 en 257
- 66 BREMMER, H. P., *Egyptische kunst uit het museum te Leiden*. 50 reproducties in lichtdruk met inleiding. Uitgave van Beeldende kunst. Utrecht [1931]
- 67 BREASTED, J. H., *Geschiedenis van Egypte*. In het Nederlandsch overgebracht door J. A. Eymers. Met medewerking voor het illustratiegedeelte van Dr W. D. van Wijngaarden. Amsterdam, 1925
- 68 BROUWER, P. VAN LIMBURG, *Gedachten over het verband tusschen de zedelijke en godsdienstige beschaving der Egyptenaren*, Amsterdam, 1828 [7]
- 69 — *Iets over de nasporingen van Champollion den jongeren ten opzichte van de Egyptische godenleer* Amsterdam, 1830
- 70 BRUYN, CORNELIS DE, *Reizen door de vermaardste deelen van Klein-Asia, De Eylanden Scio, Rhodus, Cyprus, Metelino, Stanchio, &c. Mitsgaders de voornaamste steden van Aegypten, Syrien en Palestina*, verrijkt met meer als 200 koperen Konstplaten, vertoonende de beroemdste Landschappen, Steden, &c. Alles door den Autheur zelfs na het leven afgeteekend. Tot Delft. Gedrukt bij Henrik van Krooneveld. 1698 [2]
- 71 BUCK, A. DE, *De Egyptische voorstellingen betreffende den oerhevel*. Proefschrift Leiden, Leiden 1922
- 72 — *Zum Ursprung der Relativformen im Aegyptischen* (ZAeS 59, 1924)
- 73 — *Egyptische verhalen*, uit het Oud-Egyptisch vertaald. Santpoort 1928
- 74 — *Het typische en het individuele bij de Egyptenaren*. Rede Leiden. Leiden 1929
- 75 — *De zegepraal van het licht*. Voorstellingen en symbolen uit den Oud-Egyptischen zonnediens. Amsterdam 1930
- 76 — *Some new interpretations in Sinuhe*. (Studies presented to T. L. Griffith, Oxford 1932)
- 77 BUCK, A. DE, *Het religieus karakter der oudste Egyptische wijsheid* (Nieuw Theolog. Tijdschr. 21, 1932)

- 74 BUCK, A. DE, *The dramatic text* (Ch. IX van The cenotaph of Seti I at Abydos), zie n°. 101
- 75 — *Egyptische Dramatische teksten*. Mededeelingen EOL 1, 1934
- 76 — *The instruction of Amenemmes* (Mélanges Maspéro, Cairo 1935)
- 77 — *The Egyptian coffin Texts*, Vol. I Oriental Institute Publications XXXIV. Chicago 1935 zie n°. 7
- 78 BUSINK, TH. A., *Het ontstaan der Pyramiden en over de pyramide van Cheops*. Voordracht. Batavia-Groningen 1934
- 79 BIJVANCK, A. W., *Gids voor de bezoekers van het Museum Meermann-Westreenianum*, 's Grav. 1912
- 80 CARTER, H. en MACE, A. C., *Het Graf van Tut-anch-Amon*, vertaling onder toezicht en met een inleiding van Dr H. Th. Obbink. 3 dln. Amsterdam, 1924—26 [18]
- 81 CAZEMIER, L. J., *Oud-Egyptische voorstellingen aangaande de ziel*, Proefschrift Utrecht. Wageningen 1930
- 82 COHEN, D., *De magistratibus Aegyptiis externas Lagidarum regni provincias administrantibus* Proefschrift Leiden. Den Haag 1912
- 83 — *De Hellenistische cultuur* (Groningen 1921)
- 84 — Ad Herodoti Lib. II annotationes aliquot (Mnemosyne N. S. 53, 1925)
- 85 — *Egypte en Voor-Azië* (vierentwintig reproducties van kunstvoorwerpen; tentoonstelling van antieke voorwerpen uit particulier Nederlandsch bezit). Amsterdam 1931
- 86 — *Tentoonstelling van antieke Voorwerpen uit Egypte en Voor-Azië*. Bulletin 6, Dec. 1931; 7, Juni 1932; 8, Juli 1933
- 87 — *Alexander de Groot in Egypte* (Tijdschr. v. Geschied. 46, 1931)
- 88 — *La papyrologie dans les Pays-Bas* (Chronique d'Egypte, VI (n°. 12), 1931)
- 89 — *Sjoterim in Egypte* (Bijdragen. Mededeelingen van het Genootschap voor Joodsche wetenschap in Nederland 1933) CRAMERUS, WILLEM, zie n°. 225
- 90 DENON, VIVANT, *Reize in Opper- en Neder-Egypte*, gedurende den veldtocht van Bonaparte, uit het Fransch door H. Bosscha, 2 dln, Amsterdam—Den Haag, 1803 [7]
- 91 EBERS, GEORG, *Egypte*. Voor Nederland bewerkt door J. Margadant. Haarlem. 1886.
- 92 EISENLOHR, A., *De groote Papyrus Harris*, een belangrijke geschiedenis van Egypte en Israël. (Bibl. v. mod. theol. 1873. I. 127) EYMERS, J. A., zie n°. 60
- 93 FRANKFORT, H., *Mesopotamia. Syria & Egypt, and their earliest interrelations. Studies in early pottery of the near East I* (Royal Anthropological Institute of Great Britain & Ireland, Occasional Papers, n°. 6 Londen, 1924)
- 94 FRANKFORT, H., *Egypt & Syria in the first intermediate period* (JEGArch 12, 1926)
- 95 — *Preliminary Report of the Expedition to Abydos, 1925—26* (JEGArch 12, 1926)
- 96 — *Nieuwe monumenten der Amarnah-Kunst* (Elseviers Maandschrift 77, 1927)
- 97 — *Preliminary Report on the excavations at Tell-el-Amarnah, 1926—27* (JEGArch 13, 1927)
- 98 — *The Cemeteries of Abydos*. Work of the season 1925—26 Part I. Stelae (JEGArch, 14, 1928)
- 99 — *Preliminary Report on the Excavations at El-Amarnah 1928—29* (JEGArch, 15, 1929)
- 100 — *The Mural Painting of El-Amarnah* (Francis Giesler Newton Memorial Volume, edited by H. Frankfort. Egypt Exploration Society, London, 1929)
- 101 — *Egyptische Beeldhouwwerken uit de verzameling A. Stoclet te Brussel* (Maandblad voor Beeldende Kunsten, 1930)
- 102 — *The Cemeteries of Abydos: Work of the Season 1925—26. Part II: Tombs* (JEGArch, 16, 1930)
- 103 — *On Egyptian Art* (JEGArch, 18, 1932)
- 104 — *Modern survivors from Punt* (Studies presented to F. Ll. Griffith, Oxford, 1932)
- 105 — *Der Grundriss des Amarna-Wohnhauses* (Orientalistische Literaturzeitung, 36, 1933)
- 106 — *The Cenotaph of Seti I at Abydos* (with chapters by A. de Buck and Battiscombe Gunn) in two volumes. 39th Memoire of the Egypt Exploration Society, London, 1933
- 107 — *The City of Akkenaten Part II: The Northern Suburb and the desert altars* (Joint author with J. D. S. Pendlebury with a chapter by H. W. Fairman). 40th Memoir of the Exploration Society, London, 1933
- 108 FRUIN, R. J., *De Manethone Sebennytta librorumque ab eo scriptorum*. Dissertatie Leiden, Leiden 1847 [11]
- 109 GERRITSEN, J., *Waarheid en Leugen*, vertaling van Papyrus Chester Beatty II (Jaarbericht EOL 2, 1934)
- 110 GINKEL, H. J. VAN, *De groote pyramide*. Amsterdam. 1908. M. afb.
- 111 HAMELSVELD, Y. VAN, *Verhandeling over de Pyramiden van Egypte*, derzelver Naamsproonck, enz. (De Akademie der Geleerden of Uitspanningen ter opheldering van den H. Schrift, enz., Eerste deel, eerste stuk, Amsterdam, 1764, blz. 121 e. v.) [4] HAMMERTON, J. A., zie n°. 257.
- 112 HEEREN, A. H. L., *Ideën over de Staatskunde, onderlinge verkeer en den handel van de voornaamste Volken der Oudheid*, vertaald en met aanmerkingen en platen voorzien door Mr G. Dorn Seiffen, 6 deelen, Rotterdam, 1824—1827, Deel V, Aegyptenaren [7] HOEVEN, A. VAN DER, zie n°. 234.
- HOLWERDA, A. E. J., zie n°. 44.
- HOLWERDA, H. J., zie n°. 44.

- 113 JANSSEN, JOZEF M. A., *J. Fr. Champollion* ('t Heilige Land, Nijmegen, 19, n°. 10, 1932)
- 114 — *Achnaton* ('t Heilige Land, Nijmegen, 20, 1933, 21, 1934)
- 115 — *Tanis* ('t Heilige Land, 21, 1934)
- 116 — *Les monts Se'ir dans les textes égyptiens* (Biblica, Rome, XV, 1934)
- 117 KRISTENSEN, W. B., *De loofhut en het loofhuttenfeest in den Egyptischen cultus*. (Med. KAvW, 56, Serie B, n°. 6). Amsterdam 1923
- 118 — *Het leven uit den dood*. Studien over Egyptischen en Oud-Griekschendienst. Haarlem 1926
- 119 JELGERSMA, H. C., *Der Kannibalismus und seine Verdrängung im alten Aegypten* (Imago, 14, 1928)
- 120 LEEMANS, C., *Horapollinis Niloi Hieroglyphica* edidit, diversorum codicum recentiorum collatorum priorumque edit. varias lect. et vers. Lat. subj., adnot. item hieroglyphicorum imagines et indices adj., Amsterdam. 1835 [8]
- 121 — *Lettre à François Salvolini* sur les monuments Egyptiens, portant de légendes royales, dans les musées d'antiquités de Leide, de Londres, et dans quelques collections particulières en Angleterre, avec des observations concernant l'histoire, la chronologie et la langue hiéroglyphique des Egyptiens, et une appendice sur les mesures de ce peuple. Leide 1838 [9]
- 122 — *Aegyptische monumenten van het Nederlandsch Museum van Oudheden te Leiden*. Uitgegeven op last der Hooze Regeering. Leiden 1839—82. Afl. 1—28. Met Holl.-Franschen tekst [10]
- 123 — *Description raisonnée des monumens Egyptiens du Musée d'Antiquités des Pays-Bas à Leide* 1840 [9]
- 124 — *Korte opgave der Aegyptische monumenten van het Nederlandsch Museum van Oudheden te Leiden*. 1840
- 125 — *Over verstoffen der ouden en het verwen der oogleden en wenkbrauwen* (Alg. Konst- en Letterbode. 1847)
- 126 — *Lettre à M. I. de Witte* sur quelques monumens égyptiens du musée brit. à Londres et du musée neerl. d'antiquités à Leide (Revue archéolog. 1848).
- 127 — *Lettre à M. Prisse d'Avesnes* au sujet d'un nom Egyptien mentionné dans une inscription Romaine du musée de Cologne (Revue archéolog. 1849).
- 128 — *Egyptisch gedenkteeken van de krijgstochten van Sesostri in Azië* (Alg. Konst- en Letterbode, 1854)
- 129 — *Het algemeen alfabet* (Verslag van het werk van Lepsius, Das allgemeine linguistische Alphabet). (Gids, 1855, n°. 3 en 4)
- 130 — *Select Papyri in the hieratic character from the collection of the British Museum* (Alg. Konst- en Letterbode, 1861)
- 131 LEEMANS, C., *Het oude in een nieuw kleeid*, naar aanleiding van G. Ebers, Eine Aegypt. Königstochter, histor. roman (Nederl. Spectator 1864)
- 132 — *Over het algemeen letterschrift volgens het stelsel van Lepsius* (Versl. KAvW, IX). Amsterdam 1865
- 133 — *Over Ebers' roman: Een aegyptische koningsdochter*, vertaald door H. C. Rogge en C. H. Pleyte (Nieuwe Vaderl. Letteroefeningen, 1866)
- 134 — *Mededeeling omtrent de jongste bijdragen tot verklaring van een hoogstbelangrijken hieratischen papyrus-tekst van het Britsche Museum* (Versl. KAvW, XI). Amsterdam 1868
- 135 LEEMANS, C., *Bewijzen van betaalde belasting op potscherven uit Aegypte afkomstig* (Versl. KAvW, XI). Amsterdam 1868
- 136 — *Oud-Aegyptische geneeskundige handschriften* (Versl. KAvW, 2e Reeks, V). Amsterdam 1876.
- 137 — *De onderteekening van een Grieksch-Egyptisch koopcontract op papyrus*, in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden (Versl. KAvW, 2e Reeks, Dl. IX). Amsterdam 1880
- 138 — *Die Unterschrift eines Griechisch-Aegyptischen Kaufkontraktes* (ZAeS 18, 1880)
- 139 — *Hypocéphale Egyptien du musée royal néerlandais d'Antiquités à Leide* 1884
- 140 — *Richard Lepsius* (Nederl. Spectator 1885)
- 141 LEEUW, G. VAN DER, *Godsvoorstellingen in de oud-Aegyptische Pyramidenteksten* (Proefschrift Leiden), Leiden, 1916
- 142 — *The moon-god Khons and the King's Placenta* (JEGArch 5, 1918)
- 143 — „External Soul”, *Schutzgeist und der aegyptische Ka* (ZAeS 54, 1918)
- 144 — *Das neu entdeckte Osirisheiligtum und das sog. Natatorium der Villa Adriana* (Archiv für Rel. Wiss., 19, 1920)
- 145 — *Crisis in het oude Aegypte* (Onze Eeuw, 1920)
- 146 — *Zum Mythos und zur Gestalt des Osiris* (Archiv für Orientforschung 3, 1926)
- 147 — *Achnaton*. Een religieuze en aesthetische revolutie in de 14^e eeuw v. Chr. Amsterdam. 1927
- 148 — *The ETMBOAA in Firmicus Maternus* (Egyptian Religion, I, July 1933)
- 149 — *The contendings of Horus and Seth* (Egyptian Religion, II, 1934)
- 150 — *Refrigerium*. Paradijsvoorstellingen in Heidendom en Christendom (Hand. Ned. Philologencongres 1935; zal verschijnen in Mnemosyne N S., 64, 1936)
- 151 LENNEP, L. H. VAN, *Chnumhotep, de Schatbewaarder*. Amsterdam. z. j.
- 152 — *De Sycamore bij den vijver*. Amsterdam, z. j.
- 153 — *Naar den heiligen berg*. Amsterdam, z. j.
- 154 LINT, J. G. DE, *Afbeeldingen van geneesheeren uit Oud-Egypte* (Ned. Tijdschr. v. Geneesk. Haarlem. 62 II 1918. 372—379)

- 155 LINT, J. G. DE, *Notice sur la nomenclature anatomique des Egyptiens au temps des Pharaons*. Comtes rendus du deuxième Congrès international d'histoire de la médecine. (Paris Juillet. 1921). Evreux. 1922
- 156 — *De Edwin Smith Papyrus*. (Ned. Tijdschr. v. Geneesk. 67, 4/8-23)
- 157 — *Champollion and Egypt* (Medical Life, 1923, p. 115 e. v.)
- 158 — *De papyri Ebers en Smith*. (Ned. Tijdschr. v. Geneesk. 68, 1924)
- 159 — *Die Aegyptische Krankheitsnamen*. (Janus. Arch. Intern. etc. 29, 1925)
- 160 — *Imhotep* (Janus 33, 1926)
- 161 — *De bezwering in de geneeskunde van het oude Egypte* (Nederl. Tijdschr. v. Geneesk. 72, 1928. I 541)
- 162 — *Die Beschwörung in der Medizin des alten Aegyptens*. (Janus. 32, 1928)
- 163 — *Oldest known lying-in hospitals at Philae, Edfu, Deir el Bahri and Luxor*. (Het Ziekenhuis. Amsterdam. 19, 1928)
- 164 — *La magie dans l'Egypte ancienne*. Bulletin de la Société Française d'Histoire de la Médecine. 1929
- 165 — *Der Papyrus Edwin Smith*. Proteus. Bd. I der Rhein. Ges. f. Gesch. d. Naturw. Med. u. Technik. Bonn. 1931
- 166 — *De Papyrus Edwin Smith*. (N. Tijdschr. v. Geneesk. 75 II, 4/7-31, 3563)
- 167 *Chirurgische tekst van den papyrus Edwin Smith*. N. Tijdschr. v. Geneesk. 75 II, 4/7-31
- 168 — *Beitrag zur Kenntnis der anatomischen Namen im alten Aegypten*. Südhoff's Archiv f. Gesch. d. Medizin. 25⁴, 1932
- 169 — *De „BNW-T” ziekte der Egyptenaren*. N. Tijdschr. v. Geneesk. 78 I, 3/3-34
- 170 — *Egyptische Specialisten*. (N. Tijdschr. v. Geneesk. 76 I, 5/3-32)
- 171 — *De achterzijde van den papyrus Edwin Smith*. (N. Tijdschr. v. Geneesk. 79 I, 2/3-35)
- 172 — *Massage in het oude Egypte*. (N. Tijdschr. v. Geneesk. 79 III, 3/8-35, 3744)
- 173 — *Verso du papyrus Edwin Smith*. (Bulletin de la société française d'histoire de la médecine. 1935)
- 174 LORENTZ, R., *De Egyptische kerkordening en Hippolytus van Rome*. Proefschrift Leiden, Haarlem. 1929
- 175 LUNSINGH SCHEURLEER, C. W., *Catalogus eener verzameling Egyptische, Griekse, Romeinsche en andere oudheden*, met 54 platen, 's Grav. 1909
- MAILLET, DE, zie 176.
- MARANG, G. P., zie n°. 2.
- MARGADANT, J., zie n°. 91.
- 176 LE MASCHER, *Beschrijving van Egypte...* opgesteld volgens de aantekeningen van den heer De Maillet, uit het Fransch vertaald. 's Grav. 1757
- 177 MIEDEMA, R., *De heilige Menas*, Rotterdam, 1913
- 178 MIEDEMA, R., *Menas en Men* (Theol. Tijdschrift 49, 1914)
- 179 — *De wonderverhalen van den heiligen Menas* (Ned. Archief voor Kerkgeschiedenis 14, 1917)
- 180 — *Koptische Bouwkunst* (De Bouwwereld 17, jaargang 1918)
- 181 — *Een critische beschouwing van Strzygowski's jongste hypothese over den oorsprong der Christelijke Kunst* (Nieuw Theol. Tijdschrift, 13, 1924)
- 182 — *Koptische Kunst*, Amsterdam, 1929
- 183 — *Die Monolithen von Aksum* (AcOr 2, 1924)
- 184 — *Karaktertrekken van het Oostersch-Christendom*, aan de hand van de documenten der Oostersch-Christelijke Kunst. Rede. Amsterdam, 1930
- 185 MUSEUM CARNEGIELAAN 12. *Beknopte gids van de Egyptische en Griekse verzamelingen*. 's Gravenhage 1924
- 186 NAT, J., *Geschiedenis van het Oude Oosten tot de 6e eeuw vóór Christus*. Amsterdam, 1935.
- 187 NAVILLE, ED., *De letterkunde van het Oude Egypte* (Bibl. v. mod. theol. 1872, I, 49) NOORDTJIZ, A., zie n°. 2.
- 188 OBBINK, H. TH., *De beteekenis van Egypte en Babylonië in de oude religieuze denkwereld*. Rede Amsterdam, 's-Gravenhage, 1910.
- 189 — *Over Oud-Egyptische voorstellingen aangaande dood en leven*. Rede Utrecht, Nijmegen, 1913 [18]
- 190 — *Op bijbelschen bodem, Egypte, Palestina, Syrië* 2e druk, 1927, Amsterdam [19] Zie n°. 76 en 234.
- 191 OBBINK, H. W., *De magische beteekenis van den naam, in sonderheid in het Oude Egypte*. Proefschrift Utrecht, Amsterdam, 1925
- 192 OPPEL, K., *Het oude Wonderland der Pyramiden*. Uit 't Duitsch naar den vierden vermeerderden druk. Amsterdam
- 193 PLEYTE, W., *La religion des Pré-Israélites. Recherches sur le dieu Seth*. Leide. 1862. [12]
- 194 — *Lettre à Monsieur Th. Devéria*, sur quelques monuments relatifs au Dieu Seth. Leide. 1863. [13]
- 195 — *Seth dans la barque du Soleil*. Leide. 1865
- 196 — *Remarques sur quelques signes hiéroglyphiques* (ZAeS 3, 1865)
- 197 — *Sur le groupe Baba ou Mates* (ZAeS 3, 1865)
- 198 — *Catalogue raisonné des types égyptiens hiératiques de la fonderie de N. Tetterode à Amsterdam*, 1865.
- 199 — *La guêpe* (ZAeS 4, 1866)
- 200 — *L'homme tenant deux bandeaux de momie* (ZAeS 4, 1866)
- 201 — *Etudes égyptologiques. I: Étude sur un rouleau magique du musée de Leide*; traduction analytique et commentée du Pap. 348 revers; II: *Étude sur le chapitre*

- 125 *du rituel funéraire*; traduction analytique et commentée d'après les meilleurs manuscrits. Leide. 1866
- 202 PLEYTE, W., *Papyrus van Berlijn VI. C. VII. Lofzang aan Ptah* (Evangeliespiegel, 1867)
- 203 — *La prononciation phonétique des noms de nombre égyptiens* (ZAeS 5, 1867)
- 204 — *Les papyrus Rollin de la bibliothèque impériale de Paris*, publiés et commentés, Leide, 1868 [13]
- 205 — *Sur la valeur phonétique de quelques signes hiéroglyphiques* (ZAeS 6, 1868)
- 206 — *Du rapport entre des papyrus 350 et 352 du musée de Leide* (ZAeS 7, 1869)
- 207 — *Sur quelques groupes hiéroglyphiques* (ZAeS, 7, 1869)
- 208 — *Le scribe Ptahmesu*, (ZAeS 7, 1869, S. 100)
- 209 — *De veldslag van Ramses den Groote tegen de Cheta* (Theol. Tijdschrift, 3, 1869)
- 210 — *Etudes égyptologiques. III. L'épistolographie égyptienne*, principalement selon les papyrus de Leide I 348, 349 et 360 à 371; traduction analytique des textes. Leide, 1879. Onvoltooid. [13]
- 211 — *Papyrus de Turin*, facsimilés par Francesco Rossi de Turin. Atlas de 158 planches et texte de 252 pp. Leiden. 1869—1876 [13]
- 212 — *Ueber den Werth von einigen Hieroglyphengruppen* (ZAeS 9, 1871)
- 213 — *Beiträge zur Kenntnis der Tottenbuchtexte* (ZAeS 11, 1873)
- 214 — *Königin Makara* (ZAeS 12, 1874)
- 215 — *Ueber zwei Darstellungen des Gottes Horus-Seth* (ZAeS 14, 1876)
- 216 — *De Egyptische Lotus* (Bijlage tot het verslag der 29e jaarverg. der Nederl. Botanische Vereen., 1877)
- 217 — *Sur un papyrus inédit du British Museum* (Pap. Bremmer). (Recueil de trav. relatifs à la philologie et à l'archéologie égyptiennes et assyriennes, 11, 1881)
- 218 — *Chapitres supplémentaires du Livre des Morts*. Trois tomes. Texte, traductions et commentaires. Leide, 1881, [14]
- 219 — *Bloemen en planten uit Oud-Egypte in het museum te Leiden* (Bijlage tot de 35e jaarvergadering der Nederl. Botanische Vereeniging, 1882)
- 220 — *Over drie handschriften op papyrus, bekend onder de titels van Papyrus du Lac Moeris, papyrus du Fayoum, Papyrus du Labyrinth* (Versl. KAvW 16, 1883)
- 221 — *Le pot à baume et le coeur*. Chap. 20-30 Livre des Morts. Etude dédiée à M. le Dr. C. Leemans. 1883.
- 222 — *Eene geschiedenis van het Oosten* (F. Lenormant, Histoire ancienne de l'orient jusqu'aux guerres médiques). Gids. 1883
- 223 — *Christian sentences in a Demotic Text* (Proc. of the Soc. of Bibl. Archaeology 6, 1883)
- 224 — *La couronne de la justification* (Travaux de la 6ème session du congrès international Orientalistes à Leide, II, 1884)
- 225 PLEYTE, W., *The discovery of Phithom* (The Academy 16, 1885)
- 226 — *Beschrijving van de verzameling Egyptische Oudheden van Ds. L. Schouten* H. te Utrecht, 1885
- 227 — *Asmos. Mededeeling naar aanleiding van chemische proeven*, genomen door Dr W. K. J. Schoor (Versl. KAvW III 3), Amsterdam 1886
- 228 — *Oracle of Amon*, Papyrus in the British Museum N°. 10335 (Proc. Soc. Bibl. Arch. 9, 1886)
- 229 — *Ptolomaeus VI. Philometor* door Jhr. Dr. J. Six te Amsterdam, 1886
- 230 — *L'art antique égyptien dans le Musée de Leide* (Actes du VIIe congrès intern. des Orientalistes. Sect. égypto-africaine, 1888, p. 47)
- 231 — *Over den oudst bekende (sic!) Egyptischen cilinder* (Versl. KAvW III 6, 1889) Amsterdam 1889
- 232 — *Zur Geschichte der Hieroglyphenschrift*. Nach dem Holländischen von Carl Abel. Leipzig 1890
- 233 — *Le Naja* (Proc. Soc. of Bibl. Arch., 13, 1890)
- 234 — *Schenkingsoorkonden van Sehele uit het 18e jaar van Koning Tosertasis* (Versl. KAvW III 8, 1891) Amsterdam 1892
- 235 — *Egypte* (Volksalmanak, uitgeg. d. de Maatschappij tot Nut v. h. Algemeen, 1891)
- 236 — *Levensbericht van C. Leemans* (Jaarb. KAvW 1894) [8, 11]
- 237 — *Dwelling-houses in Egypt* (Proc. Soc. of Bibl. Arch., 25, 1902) Zie n°s 40, 41
- 238 POCOCKE, RICHARD, *Beschrijving van het Oosten en van eenige andere landen, Eerste Deel, Egypte*, met Platen, uit het Engelsch overgezet en met aantekeningen voorzien door Ernst Willem Cramer, met een voorrede van Rutger Schutte, Amsterdam, 1776 [3]
- 239 POLAK-KIEK, J., *Egyptische Symboliek* (De opbouw, Maart 1927)
- RAU, S., zie n°. 229.
- 240 REESEMA, E. SIEWERTSZ VAN, *Egyptisch vlechtwerk*. Amsterdam (Bibliotheek: „De vrouw en haar huis” V)
- 241 REUVENS, C. J. C., *Over de nieuwste ontdekkingen omtrent den ouderdom der Egyptische gedenkstukken, omtrent de dierenriem en den waarschijnlijk sleutel der hieroglyphen*, ter gelegenheid van de werken van Letronne, Young en Champollion (Antiquiteiten, een oudheidkundig tijdschrift, bezorgd door N. Westendorp en C. J. C. Reuvsen, Derde deel, eerste stuk. Groningen, 1826, blz. 1—34) [6]
- 242 — *Lettres à Mr. Letronne* sur les papyrus bilingues et grecs et sur quelques autres monuments gréco-égyptiens du musée d'antiquités de Leide (Leiden, 1830) [6]
- ROOYEN, J. W. VAN, zie n°. 244.

- SAXE, C., zie n°. 220
- 243 SIX, J., *The reconstruction of the temple of Mentuhotep II.* (Meddl. KAvW, Serie B, 58³). Amsterdam 1922
- 244 SHAW, Dr. THOMAS, *Reizen en Aanmerkingen, Door en over Barbarijen en het Ooste*, uit het Engelsch vertaald door P. Boddaert Med. Dr. met Aanteekeningen van den Vertaler, S. Rau, M. Tydeman en C. Saxe. Te Utrecht, bij J. van Schoonhoven en Comp., 1773 [3]
- SCHUTTE, RUTGER, zie n°. 225
- 245 SPENCE, LEWIS, *Mythen en legenden van Egypte*, voor Nederland bewerkt door Dr J. W. van Rooyen. Zutphen. 1919
- 246 STRICKER, B. H., *Aegyptische Philologie.* (Jaarbericht EOL 1, 1933)
- 247 THIERRY, G. J., *De religieuze beteekenis van het Aegyptische koningschap.* I. De titulatuur. Proefschrift Leiden, Leiden 1913
- 248 TIELE, C. P., *Geschiedenis van den Egyptischen godsdienst* Amsterdam 1869 (Vergelijkende Geschiedenis der Egypt. en Mesopotamische godsdiensten. Eerste deel. Eerste stuk). [14]
- TYDEMAN, M., zie n°. 229
- 249 VALK, M. H. A. VAN DER, *Mozes' boeken in Egyptisch licht.* Kampen. 1930
- 250 WAGENAAR, C. G., *De Joodsche kolonie van van Jeb-Syene in de 5e eeuw vóór Chr.*, Proefschrift Groningen 1928
- 251 WAGENAAR, M., *Over het mummificatie-proces der Aegyptenaren* (Chemisch Weekblad, Dl. 27, n°. 23, 1930; Oudheidk. Meded., X, 1929)
- 252 — *Pharmacie in het Oude Aegypte* (Pharmaceutisch Weekblad 1930, blz. 1329—1334)
- 253 — *Microscopisch en microchemisch onderzoek van eenige stoffen, weefsels, enz., afkomstig uit 's Rijks Museum van Oudheden te Leiden* (Oudh. Meddl. XIII², 1932)
- 254 WEIGALL, A., *Ichnaton.* Vertaald naar de zevende Engelsche uitgave door A. van der Hoeven met inleiding van Prof. Dr. H. Th. Obbink. Geill. Utrecht [1926?]
- 255 WERTHEIMER, OSKAR VON, *Cleopatra*, naar het Duitsch door Dr N. J. Beversen. 's Grav. 1930
- 256 WESTENDORP, N., *Eenige der gedane ontdekkingen in Egypte*, aangewend tot opheldering en staving van de gebeurtenissen, door sommigen der heilige schrijvers van het O. T. te boek gesteld. Zalt-Bommel, 1836 [7]
- 257 *Wonderen der Oudheid*, onder leiding van J. A. Hammerton door bij uitstek deskundigen, voor Nederland bewerkt door W. J. Ankersmit, onder toezicht van Dr P. A. A. Boeser, 3 dln, Amsterdam. 1925—1926
- 258 WIJNGAARDEN, W. D. VAN, *Een monument uit den oudsten tijd der Egyptische beschaving* (Oudh. Meddl. 6, 1925)
- 259 WIJNGAARDEN, W. D. VAN, *Het adelaar-motief in de Egyptisch-Vóór-Aziatische cultuurwereld* (Oudh. Meddl. 6, 1925)
- 260 — *Een stèle van Hor-em-heb* (Oudh. Meddl. 7, 1926)
- 261 — *Oud-Egyptisch steenen Vaatwerk* (Oudh. Meddl. 7, 1926)
- 262 — *Beschreibung der aegyptischen Sammlung des Niederländischen Reichsmuseums der Altertümer in Leiden*, Band XIII, *Kanopen und Kanopenkasten*, 1926; Band XIV, *Grabtafeln und Osirisfiguren*, 1932, Haag. Zie n°. 50
- 263 — *Bestemming en herkomst van het monument van Sebekhotep IV* (Oudh. Meddl. 8, 1927)
- 264 — *Gids voor de tentoonstelling van Egyptische kunst uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden*, te houden te Amsterdam, 15 Maart—8 Mei 1927. Amsterdam. 1927
- 265 — *Een mummiebelegsel uit den Grieksch-Romeinschen tijd* (Oudh. Meddl. 9, 1928)
- 266 — *Het Eeuwfeest der Egyptische Verzameling te Leiden* (Vragen van den Dag, 42, Oct. 1928)
- 267 — *De Oud-Egyptische Stèles* (Maandschrift Op de Hoogte, Sept. 1928)
- 268 — *Egyptische kunst en beschaving in 's Rijksmuseum van Oudheden.* Gids voor de Egyptische Afdeling, 2e druk. 's-Grav. 1928
- 269 — *Karakter en voorstellingswijze van den god Resjef volgens de Egyptische en Vóór-Aziatische monumenten* (Oudh. Meddl. 10, 1929)
- 270 — *Twee torso's van Koningin Hatsjepsot* (Oudh. Meddl. 10, 1929)
- 271 — *Het monotheïsme van Amenhotep IV en het Oud-Israelietische monotheïsme* (Oudh. Meddl. 10, 1929)
- 272 — *Het Boek der Wijsheid van Amen-em-ope, den zoon van Ka-necht*, uit het Egyptisch vertaald. Santpoort, 1930.
- 273 — *Een kistje voor sperwermmummies* (Oudh. Meddl. 12, 1931)
- 274 — *Drie stukken praehistorisch aardewerk uit Egypte* (Oudh. Meddl. 13, 1932)
- 275 — *Uit de collectie Insinger* (Oudh. Meddl. XIV, 1933)
- 276 — *Het Egyptische Mummieportret* (Elseviers Maandschrift, 43, n°. 7, 1933)
- 277 — *Amen-em-ope en de oudere Egyptische wijsheid* (Egyptian Religion 2, 1934; Mededeelingen EOL 1, 1934)
- 278 — *Een groep van drie Egyptische houten beelden* (Oudh. Meddl. 15, 1934)
- 279 — *Twee Egyptische Koningsportretten* (Oudh. Meddl. 16, 1935)
- 280 — *Reuven's overlijden na honderd jaar herdacht* (1835—26 Juli—1935). Historia, Maandschrift voor Geschiedenis, N°. 10, 1935 Zie n°. 60

